LEE

OKNYTT

Tidskrift utgiven av Johan Nordlander-sällskapet
Red: Lars-Erik Edlund Nr 1–2 1988 Årg 9

förste ordförande, Karl-Hampus Dahlstedt, hade avböjt återval och lämnade nu styrelsen efter nio år, varav fem som ordförande och fyra som vice ordförande. Genom sin egen norrlandsforskning, publicistiska verksamhet och demokratiska kultursyn förkroppsligar Karl-Hampus mycket av Johan Nordlander-sällskapets anda och vi är glada över att även framgent få se honom som medarbetare i våra skrifter. Efter årsmötesförhandlingarna höll konstnären Sture Berglund, Piteå, ett mycket uppskattat kåseri om bottniska kulturmiljöer baserat på egna akvareller.

Tiden är en snabb ryttare. Nästa år firar Johan Nordlandersällskapet 10-årsjubileum. Det kommer bl.a. att högtidlighållas med ett jubileumssymposium och en nyutgåva av Johan Nordlanders skrifter. Utgivningen inleds under jubileumsåret med att delarna 1–6 av Norrländska samlingar utges. De är alla försedda med utförliga sakregister sammanställda av Kjell Nygren vid Etnologiska institutionen, Umeå universitet. Utgåvan, som bl.a. innehåller Medelpads, Ångermanlands och Västerbottens äldsta jordeböcker, bör vara av stort intresse för den lokal- och släkthistoriska forskningen. Närmast i tur att utges i den fristående skriftserien är emellertid, som tidigare aviserats, några 1700-talsdissertationer om bottnisk säljakt översatta av Algot Hellbom och ett medicinhistoriskt arbete om kampen mot tuberkulosen i Medelpad kring sekelskiftet, författat av förre överläkaren vid lungkliniken vid Sundsvalls sjukhus, Lars Andér.

En av sällskapets tidigaste medlemmar och en förgrundsgestalt inom norrländsk hembygdsforskning, Tyko Lundkvist, har avlidit. Tyko Lundkvist var ångermanlänning men verkade under många år i Skåne. Återbördad till hembygden blev han så småningom kanslichef i Härnösand, där närheten till landsarkivet lockade. Nästan dagligen tillbringade han några timmar i forskarsalen. Resultatet blev ett tiotal böcker i främst ångermanländsk lokal- och bebyggelsehistoria. Men han gav också (tillsammans med Tore Nilsson) ut en stor historik över Vännäs. Vid sin bortgång var han oförtröttligt sysselsatt med ett arbete om Öreälvens bebyggelsehistoria. Hans sista tryckta uppsats handlade om Västerbotten och hattkriget 1741–1743, och pub-

licerades i sällskapets nyss utkomna medlemsbok Tre kulturer. Tyko Lundkvist lade också ned ett omfattande arbete inom hembygdsrörelsen, där han innehade flera förtroendeposter. Han var även initiativtagare till återupplivandet av den gamla fina årsboken Ångermanland-Medelpad. Vi kommer att sakna entusiasten Tyko Lundkvist i våra led.

Lars-Göran Tedebrand

ROGER KVIST

Sälfångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551–1570

I Bottniska viken förekommer två sälarter med olika beteenden och utbredning, gråsälen och vikaren. *Gråsälen* uppträder gärna i flock och går under sommaren upp på år från år återkommande fasta uppehållsplatser (sälbådor). Under vintern söker den sig till drivisen där den uppträder i sälläger på stora drivisflak. Kutningen sker på öppna isflak i drivisen i början och mitten av mars. När gråsälen var talrik vandrade egentliga Östersjöns gråsälar ända upp till Bottenhavet och Bottenviken för att söka lämpliga kutisar. Detta "sälsteg" har numera upphört. Gråsälhannen väger upp till 300 kg och kan uppnå en längd av 3 meter.

Vikaren är en arktisk relikt i Östersjön, och som sådan stannar den i isarna hela vintern, även då drivisen fryser samman till fasta isfält. Vikaren håller vintern igenom flera andningshål (blisor) öppna i isen. Den är solitär och lever, som namnet antyder, huvudsakligen i vikar och fjärdar nära kusten. Den kutar från slutet av februari till mitten av mars, i håligheter (vistor) inne i brötar och vallar på fast is. Vikarehannen kan uppnå en vikt av 175 kilo och en längd av 1,7 meter. [1]

Sälfångsten har spelat en mycket viktig roll i samhällena runt Bottenviken. Kustsamhällen baserade på sälfångst och fiske kan beläggas arkeologiskt från åtminstone 3500 f.Kr. Denna fångsttradition levde kvar långt in i vår tid trots jordbrukets utveckling och uppkomsten av binäringar. De organiserade fångstexpeditionerna (fälan) var de största enskilda fångstföre-

tagen i Nordens historia och höll en stor del av den manliga befolkningen i Norra Botten sysselsatt på Bottniska vikens isar under flera månader av året.

Gustav Vasa skattlade uttryckligen sälfångsten i Österbotten 1550 och i Hälsingland 1551. Även i andra områden längs Bottniska viken beskattades sälfångsten, sålunda även i Västerbotten och Norrbotten. [2] De bevarade skattelängderna utgör de förnämsta källorna till den äldre sälfångstens historia.

Skattematerialet ger unika möjligheter att fastställa fångstsätten och deras utbredning under ett ålderdomligt skede av sälfångstens historia. [3] De olika sätten att fånga säl har givits en omfattande behandling i den etnologiska litteraturen. [4] I det följande skall jag därför endast översiktligt beröra vad man av sälskatteregistren kan utläsa om fångstsätten och deras utbredning. På grund av källornas innehåll avser framställningen förhållandena 1551–1570. [5]

Nätfångst om hösten

Nätfångst om hösten var ett av de viktigaste fångstsätten i Österbotten och omnämns i skattelängderna för olika år för alla österbottniska socknar utom Kemi och inlandssocknen Kyro. År 1556 exempelvis idkades höstfångst på säl i Mustasaari av 116 bönder i 16 lag med en sammanlagd avkastning på 430 lispund tran, i Karleby av 2 bönder vars fångst avkastade 10 lispund tran, i Kalajoki av 5 bönder vilka fick 20 lispund tran samt i Salo av 16 bönder vilka fick 118 lispund tran. [6] Några uppgifter om antalet fångade djur lämnas vanligen inte i fogderäkenskaperna. År 1553 angavs att inga hudar eller skinn brukade utgöras vid höstfångsten. [7] Några uppgifter om särskilda sälgrund finns inte heller, endast en del allmänna uppgifter om att höstfångst med nät bedrevs vid Mickelsörarna och Kyrkogårdsskären (Mustasaari) samt vid Pedersöre udd (Pedersöre). [8]

Nätfångst om hösten vid särskilda sälgrund var det fångstsätt som dominerade i de västerbottniska socknarna. Den bedrevs vanligen i fångstlag om 2 bönder med 1 båt och 6–8 nät. Fångst-

lag med 3 bönder och 1 båt eller 4 bönder och 2 båtar förekom även. Det är heller inte ovanligt att finna en ensam bonde med en båt och tre till sex nät i skattelängderna, i dessa fall torde dock vederbörande ha fått hjälp av sitt husfolk med nätens läggande. Enligt en uppgift från Ersnäs i Luleå socken 1556 kunde ett sälnät vara 13 famnar långt och 3 famnar djupt. [9]

Sälfångst med nät bedrevs t.ex. 1562 i Torneå socken av 6 bönder med 5 båtar och minst 21 nät vid 5 grund, vilket avkastade 8 sälar, i Kalix socken av 35 bönder med 21 båtar och 121 nät vid 14 grund, vilket gav 44 djur, i Luleå av 42 bönder med 24 båtar och 119 nät vid 13 grund, en fångst som avkastade 28 djur, i Piteå av 16 bönder med 8 båtar och 43 nät vid 5 grund, vilket avkastade 14 sälar, i Skellefteå av 60 bönder, med 19 båtar och 63 nät vid 15 grund, vilka fångade 28 sälar, i Lövånger av 20 bönder med 8 båtar och 34 nät vid 7 grund, som erhöll 18 djur, i Bygdeå av 22 bönder med 8 båtar och 42 nät vid 10 grund, som fångade 18 djur, och slutligen i Umeå socken av ett okänt antal bönder med 11 båtar och 130 nät, där ca 58 sälar fångades med nät. [10]

Då det är vikaren som uppehåller sig runt grund i vikar och fjärdar kan man med hänvisning till de skilda sälarternas beteenden sluta sig till att nätfångsten bedrevs efter denna art. På grundval av skattematerialet från Västerbotten har Peter Gustavsson också funnit att medelspäckvikten på de fångade sälarna uppgår till ca 44 kg, vilket väl motsvarar vikarens genomsnittsspäckvikt om hösten, när den är fet. [11]

Sälfångst med not

Från vissa västerbottniska socknar förekommer även uppgifter i skattelängderna om att sälfångst företagits med kastnot. Olika uppgifter talar om kastnotar med 24, 33 och 40 famnars längd samt 3 famnars djup. Lagen vid sälfångst med not var också stora, i Sävar i Umeå socken omfattade t.ex. år 1556 ett sådant lag 14 bönder. I Obbola var dock samma år endast två bönder upptagna, vilka skattade för en 24 famnars sälfångstnot; det

var emellertid säkert praktiskt omöjligt för dessa två att ensamma begagna noten. [12]

Sälfångst med not finns endast omnämnt från de tre sydligaste socknarna i Västerbotten, Umeå, Bygdeå och Lövånger, och var aldrig av särskilt stor omfattning. År 1562 t.ex. fanns en kastnot för sälfångst i Bygdeå socken, vilken brukades av två bönder som fångade 2 sälar samt en vardera i byarna Obbola, Sävar, Täfteå och Tavle i Umeå socken, vilka sammanlagt fångade ca 28 sälar. [13]

Av samma skäl som för nätfångsten får man antaga att notfångsten bedrevs efter vikare.

Skredstång på vårisen

Sälfångst med skredstång på vårisen finns omnämnt från de fem nordligaste socknarna i Västerbotten: Skellefteå, Piteå, Luleå, Kalix och Torneå. Detta fångstsätt var heller inte av särskilt stor omfattning. År 1562 bedrevs det i Kalix av 2 bönder från Siknäs med 2 stänger, vilka fångade 2 sälar, i Piteå vid Haraholmen av 2 bönder från Rosvik med 1 stång, och vid Pitholmen av 6 bönder med 6 stänger, vilka tillsammans fick 6 djur. I Skellefteå bedrevs sälfångst med skredstång vid Ursviken av 1 bonde med 1 skredstång och vid Grundfjärden av två bönder med 2 skredstänger. Tillsammans fick de 28 djur. [14]

Trots de knapphändiga uppgifterna i skattelängderna förefaller det inte som om detta fångstsätt är identiskt med fälan, de i Österbotten vid denna tid och i Västerbotten i senare tid företagna långfärderna efter säl. Trots att skredstången användes i fälan verkar det som om denna jakt varit mera ortsbunden och kustnära, att döma av skattelängdernas lokalangivelser och det ringa antalet medlemmar i varje lag.

Då denna jaktform bedrevs på den landfasta isen, torde bytet endast ha varit vikaresäl.

Kälkemansfångst

Kälkemansfångsten omnämns i skattelängderna från Mustasaari, Salo, Limingo, Ijo och Kemi socknar. Denna fångst omnämns på skilda vis: fara med kälkar på isen, med kälkar eller som uppbörd av kälktran och kälkemanstran. Någon gång upptar rubriken *kälkemän*. I skattelängden för Limingo år 1565 definieras också kälkemansfångsten som "kälkemän ... på isen med krokar och stavar". Avkastningen av detta fångstsätt kallades ibland *klimptran*. [15]

År 1553 utövades kälkemansfångst av 4 bönder i Mustasaari vilkas fångst avkastade sammanlagt 80 lispund tran, i Limingo av 3 bönder vilka fick 108 lispund och i Ijo av 11 bönder som erhöll 12C lispund. [16] Då även denna jaktform bedrevs på den landfasta isen, torde bytet också här uteslutande ha varit vikaresäl.

Bräddlöpning

Enligt J. D. Cneiff, som 1757 skrev om sälfångsten i Österbotten, företogs bräddlöpning mellan Matsmäss och Vårfrudagen. Om vindarna förde drivisen mot den österbottniska isbrädden (den landfasta isen) gick fångstmännen ut för att jaga gråsälskutar. [17]

Bräddlöpning omtalas i skattelängderna endast från Mustasaari och Pedersöre. År 1551 t.ex. omnämns att i Pedersöre ett lag om 7 karlar från Sundby fått 45 lispund tran från bräddsäl, samt att ett lag från västra Sundby fått 25 lispund tran från bräddsäl. I Mustasaari hade 2 bönder från Björkö fått 15 lispund tran genom samma fångstsätt. De som idkade detta fångstsätt kallas någon gång *bräddmän* i räkenskaperna och deras byte *bräddsälar*. [18]

Fälan

Fälan – långfärderna efter säl – framträder i fogderäkenskaperna som det viktigaste fångstsättet i Österbotten. Den omtalas från alla socknar utom Kemi. Även fångstmän från inlandssocknen Kyro deltog i fälan något år. Så deltog t.ex. år 1553 från Mustasaari 343 bönder i 48 båtlag i fälan med en sammanlagd avkastning av 560 sälar, 1370 kutar och 3196 lispund tran. Från Vörå deltog 83 karlar i 10 båtlag med en avkastning om 100 sälhudar, 160 kutskinn och 664 lispund tran. Från Pedersöre deltog 342 bönder i 44 båtar vilka fick 320 sälhudar, 250 kutskinn och 1592 lispund tran och i den senare färden 234 bönder i 37 båtar vilka fick 720 sälhudar och 1099 lispund tran.

Från Karleby deltog 311 bönder i 39 båtar vilka fick 290 sälhudar, 160 kutskinn och 859 lispund tran, och i den senare färden 115 bönder i 20 båtar vilka fick 320 sälhudar, 30 kutskinn och 472 lispund tran. Från Kalajoki deltog 82 karlar i 12 båtar vilka fick 170 sälhudar, 50 kutskinn och 434 lispund tran och i den senare färden 40 karlar i 6 båtar vilka fick 80 sälhudar och 126 lispund tran. Slutligen deltog från Salo 230 bönder i 32 båtar vilka skattade för 450 sälar, 90 kutar och 1161 lispund tran. [19]

Fälresan inskränkte sig inte till Bottenviken. Genom Gustav Vasas bekanta skyddsbrev till allmogen i Österbotten 1551, vet man att fångstresor företogs till kusterna av Västerbotten, Ångermanland, Hälsingland och Åland, samt flerstädes på Bottniska vikens västra kust och till den finska skärgården. [20]

De som idkade sälfänge i fälan och som samverkade i båtlag, benämndes *färdmän* eller *båtmän*. Inom båtlaget delades bytet så att varje man fick en lott och så tillkom en lott för båten (båtägaren). Även de i litteraturen omtalade sällskapen (*seura*), eller lagbåtar bildade av flera båtlag, framträder i räkenskaperna. [21] Av de 48 båtlag från Mustasaari, som enligt ovan deltog i fälan 1553, var det endast 8 som jagade på egen hand. De övriga ingick i sällskap om två eller någon gång tre båtar för jämnare bytesfördelning. [22]

Enligt Cneiff indelades fälan i tidigare och senare färden. Tidigare färden ägde rum två eller tre veckor före Matsmäss om

våren och bedrevs huvudsakligen efter gråsäl. Senare färden tog sin början vid slutet av mars och avsåg huvudsakligen fångst av vikare. [23] Dessa båda färdresor kan också iakttagas i vissa skattelängder. Så deltog t.ex. i Pedersöre 1552 sammanlagt 331 män i 41 båtar i den tidigare färden. Sammanlagt fångades 900 vuxna djur och 870 kutar. Det stora antalet kutar berodde på att gråsälen klubbades i sällägren vid isranden, strax efter det att honorna kutat. I den senare färden deltog endast 88 män i 14 båtar, vilka fångade 482 vuxna djur och 180 kutar. Detta års medelavkastning per lott – en lott för varje fångstman och en lott för båten – var under den tidigare färden 9,8 lispund tran och för den senare färden 4,7 lispund. [24]

Plockfångst

Plockfångst, som i litteraturen har fått olika definitioner, förklaras i fogderäkenskaperna 1556 genom att plocktran som tappats om höst och vinter omnämns. Detsamma gäller 1554 för vraktran, som sägs vara funnen på havet. [25] Det rör sig alltså om sälar som dödats eller skadats men inte kunnat bärgas av den ursprunglige jägaren och som senare plockas upp av någon annan.

Plockfångst och vrakfångst omtalas från Mustasaari, Vörå, Karleby och Ijo socknar. År 1558, som verkar ha varit ett gott år för plockfångst, hade i Mustasaari 33 bönder erhållit 90 sälhudar, 12 kutskinn och 406 lispund tran genom detta fångstsätt. [26]

Sammanfattning

De olika fångstsätten kan sammanfattas i tre huvudtyper: höstfångst, jakt på den landfasta isen och fälan. Därtill kommer plockfångsten av döda och kringflytande eller strandade djur. Till höstfångsten hörde i första hand nätfångsten, vilken förekom i alla socknar runt Bottenviken utom Kemi och inlandssock-

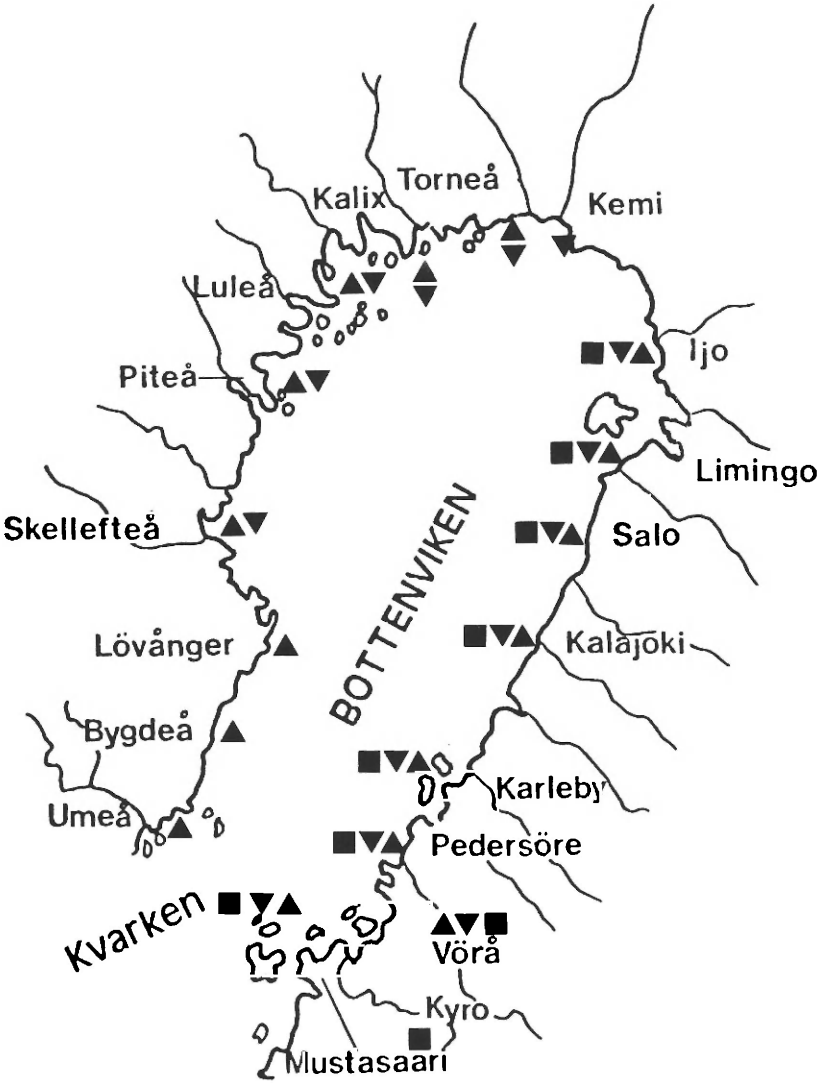

Figur 1.Sammanfattning av de olika fångstsättens förekomst 1551–1570. Trianglar med spetsen uppåt markerar höstfångst, trianglar med spetsen nedåt jakt på den landfasta isen och fyrkanter markerar fälfärder.

nen Kyro. Därtill hör även den i de tre sydligaste västerbottenssocknarna förekommande notfångsten efter säl.

Jakten på den landfasta isen omfattade fångstsätten kälkemansfångst, bräddlöpning och jakt med hjälp av skredstång på vårisen. De olika formerna av denna jakt förekom i alla socknar utom Kyro och de tre sydligaste västerbottenssocknarna.

Fälresor företogs från alla österbottninska socknar utom Kemi. Fälmän från Kyro deltog dock endast under de för sälfångsten mest gynnsamma åren 1558 och 1559. Inga spår av västerbottniskt deltagande i fälan har återfunnits under tidsperioden.

Förekomsten och utbredningen av fångstsättens tre huvudtyper visas på kartan s. 11.

Noter

1 Almkvist, L., Olsson, M. & Söderberg, S., Sälar i Sverige, Stockholm 1980; Holm, O., De bottniska själarnas levnadsvanor, i: Fauna och flora 1921, s. 241–261; Gustafsson, P., Om västerbottnisk säljakt, i: Västerbotten (1971) 2, s. 66–105.

2 Gustaf den förstes registratur I–XXIX, Stockholm 1861–1916, vol. XXI, s. 126–128, vol. XXII, s. 351–352; se Kvist, R., Sälfångsten i Österbotten och Västerbotten 1551–1610. En översikt och problemställning (Center for Arctic Cultural Research, Umeå University, Research Reports, Nr 3 (1987)), s. 6–7, 30–34.

3 Undersökningsområdet utgörs av landskapen Västerbotten och Österbotten i sin historiska utsträckning, dvs. för Västerbottens del området fr.o.m. Umeå socken t.o.m. Torneå socken; norra delen av Västerbotten kom ju först efter det att Norrbottens län bildats 1810 att uppfattas som ett eget landskap, Norrbotten.

För Österbotten innebär det att landskapet hade samma omfattning som Korsholms slottslän. Till detta hörde då inte Närpes storsocken, vilken vid denna tid räknades till landskapet Satakunda och Kumogårds län. Inte förrän 1595 lades Närpes under fogden i Österbotten och kom sedermera att räknas till detta landskap. Närpes överfördes till Korsholms län, sedan Johan III:s änka, drottning Gunilla, efter makens död tillträtt sitt morgongåvolän. Därigenom kom den kungliga förvaltningen i större delen av Björneborgs och Kumogårds län att upphöra. Sedan drottningen 1597 avlidit kom socknen åter en tid att räknas till Satakunda, men intog under början av 1600-talet en vacklande hållning, tills samhörighet

med Österbotten slutligen avgjordes 1605. (Almqvist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 (Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Ny följd. II:6), vol. II, s. 346, 352–353.)

4 Andersson, S., Fångst- och jaktmetoder vid självfänge i den åländska skärgården, i: Budkavlen X (1931) 3–4, s. 73-89, 105–120; Gustafsson a.a.; Ekman, S., Norrlands jakt och fiske, Uppsala 1910; Hämäläinen, A., Hylkeenpyynti keskisen Pohjanlahden suomenpuoleisella rannikolla, i: Finska Fornminnesföreningens tidskrift XXXVII (1929) 2; Itkonen, T. I., Suomenlahden saarelaisten hylkeenpyynti, i: Suomen Museo 30 (1923); Jirlow, R., Västerbottnisk säljakt, i: Västerbotten 1930, s. 77–95; Lehtonen, J., Estnischer Robbenfang - Schnittpunkt der Fangkulturen des Finnischen und Bottnischen Meerbusens, i: Studia Fennica XVI (1971), s. 179–199; Sirelius, U. T., Jagd und Fischerei in Finnland. (Die Volkskultur Finnlands I.) Berlin & Leipzig 1934.

5 Med sälfångst avses i denna uppsats både aktiv och passiv jakt, dvs. vad man ofta brukar särskilja som jakt och fångst. Termen *fångstsätt* avser därför både jaktsätt och fångstsätt i inskränkt mening.

6 Fogderäkenskaper, Korsholms län, 1556, FRA.

7 Ibidem 1553.

8 Ibidem 1560 t.ex.

9 Landskapshandlingar, Norrland, Västerbotten, 1556, RA.

10 Ibidem 1562.

11 Gustafsson a.a., s. 73.

12 Landskapshandlingar 1556.

13 Ibidem 1562.

14 A. st.

15 Fogderäkenskaper 1558, 1559, 1565.

16 Ibidem 1553.

17 Cneiff, J. D., Berättelse om Skäl-Fänget i Österbotten, i: Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar XVIII (1757), s. 177–197. – Mattias inträffar den 24 februari (utom på skottår, då skottdagen förskjuter den en dag) och Marie Bebådelse den 25 mars. Även om Sverige 1753 – som det sista landet i Västeuropa – övergick till den gregorianska kalendern, så torde Cneiff hänvisa till de traditionella märkesdagarna enligt gamla stilen. Då skillnaden mellan den julianska och den gregorianska kalendern vid denna tid var 11 dagar, motsvaras alltså 24 februari gamla stilen av 7 mars nya stilen och 25 mars av 5 april.

18 Fogderäkenskaper 1551, 1552.

19 Ibidem 1553.

20 Gustaf den förstes registratur, vol. XXII, s. 369–370.

21 Nikander, G., Plägseder av rättslig betydelse vid sälfångst i Österbotten, i: Acta Academia Aboensis. Humaniora III (1922) 1, s. 1–24; Vilkuna, K., artikeln Säljakt i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, 17. Köpenhamn 1982.

22 Fogderäkenskaper 1551, 1553, 1554.

23 Cneiff a.a. – Se även not 17.

24 Fogderäkenskaper 1552.

25 Ibidem 1554, 1556. – Jfr Åkerblom, K. V., Korsholms historia, Vasa 1941, vol. I, s. 138; Jern, K., Näringsliv och levnadsvillkor i svenska Österbotten från medeltiden till 1800-talets stora nödår, i: Svenska Österbottens historia, Vasa 1980, s. 26.

26 Fogderäkenskaper 1558.

SVEN Z. SUNDIN

Till frågan om Anzenius-släktens ursprung

Egil Johansson har i sin uppsats om Petrus Anzenius i Oknytt nr 3–4 (1987) tagit dennes släkt som exempel på rekrytering ur bondeled. Hans farfar, Olaus Zachariæ Anzenius, skulle enligt Johansson vara bondson från Anundsjö.

Uppgiften om bondeursprunget verkar vara hämtad från L. Bygdéns *Herdaminne*, band I, s. 56. Födelsebyn anges vara Norrmesunda. Födelseåret 1616 fanns dock ingen bonde med förnamnet Zacharias i Norrmesunda. Hembygdsforskare har därför gissat, att Olaus skulle vara född i Yttersel som son till Zacharias Olufsson. Gissningen har visat sig vara felaktig.

Bygdén anvisar omedvetet själv en väg till den rätta lösningen. Det finns en Zacharias i Anundsjö år 1616, nämligen kaplanen Zacharias Laurentii. Denne kom till Anundsjö efter att först ha varit kaplan i Tierp, där han vid en eldsvåda förlorat all sin egendom, bl.a. värdefulla böcker. På grund av denna förlust begär han befrielse från Älvsborgs andra lösen. Zacharias Laurentii blev kyrkoherde i Anundsjö år 1624. Detta faktum har noterats i ett tillägg till Herdaminnets fjärde band och hör till det stoff som föranleder ändringar i en nyutgåva av detsamma.

Ytterligare en anvisning om släkthärledningen ger Bygdén i notisen om Hr Zacharias (band I, s. 55). Ursprungsbyn anges vara Ön i Arnäs socken. Där arrenderade "Hr Lars presten" före 1570 bl.a. det i skattelängderna för byn först i raden nämnda hemmanet. Som prost i Ångermanlands norra prosteri undertecknar "Herr Lars" tiondelängden för 1571. Efter hans död finns på samma hemman i Ön nämndemannen Esaias Larsson fram till åtminstone 1621.

Vidare hänvisar Bygdén till ett domboksprotokoll från tinget i Arnäs den 20 november 1635, då Lars Zachariæson "åkärade sin salig faders brorsbarn, näml. Israel och Christiern Esaiæsöner i Ön om sin salig faders arfslott i förn:de Ön". Av sammanhanget framgår, att Israel och Christiern är söner till Esaias Larsson, som i sin tur var en av sönerna till prosten Lars. Därmed är på högst sannolika grunder påvisat, att Zacharias Laurentii i Anundsjö var son till prosten Laurentius Beronis.

I årsboken *Ångermanland* nr 7 (Örnsköldsvik 1960; s. 54–63) har jag med hänvisning till Stockholms stads tänkeböcker visat, att prosten Lars var son till Björn Skeppare – också kallad Björn Laxekarl – i Stockholm. Under sitt latinska namn blev sonen Lars först student i Uppsala och sedan den 10 juli 1516 inskriven vid universitetet i Rostock, grundat 1419 och ett av Tysklands äldsta universitet.

Enligt Stockholms stads tänkeböcker var Lars Björnson – detta var hans borgerliga namn – föreståndare för sjukhus-, hospitals- och fattigvården i Stockholm år 1537. 1539 blev han kyrkoherde i Arnäs.

Härmed är Petrus Anzenii prästerliga ursprung vidgat med två generationer. Beviskedjan förstärks av att kyrkoräkenskaperna i Anundsjö i samband med Lars Zachariæsons död antecknades som "frater" till Olaus Z:æ Anzenius.

Denne Lars Zachariæson var inte bara bonde utan också liksom sin farfarsfar skeppare - ehuru inte med samma framgångar. Enligt domboken 1651 hade han på hösten 1650 seglat till Österbotten med en båt som han till hälften var ägare till. Båten förliste och skeppare Lars blev ersättningsskyldig till broder Olaus för något gods som tillhörde denne på den förlista båten. (Se därom boken *Anundsjö. Släkter och gårdar*, Bjästa 1982.)

Genom Björn Skeppare leder Anzenius-släktens härstamning djupt ner i medeltiden. Här skall endast nämnas, att skeppare Björns äldste med säkerhet kände anfader hette *Christiern* och var fogde på Stockholms slott under 1300-talets tidigare del. (Se H. Gillingstam, *Ätterna Oxenstierna och Vasa)*. Som framgår av vad som skrivits här ovan fick också en sonson till prosten Lars namnet Christiern.

Björn Skeppares morfar var borgmästare Algot i Köping.

Efter denna snabbredogörelse kan Anzenius-släktens härstamning från mitten av 1400-talet sammanfattas sålunda:

Borgmästare Algot i Köping o. 1440 – o. 1498
Björn Skeppare o. 1460–1504, g.m. *Margit Algotsdotter* (o. 1460–1501)
Laurentius Beronis o. 1494–1571, prost i Arnäs 1539–1571
Zacharias Laurentii död o. 1630, kyrkoherde i Anundsjö 1624–1630
Olaus Zachariæ Anzenius 1616–1700, kyrkoherde i Anundsjö
Christopher Anzenius 1652–1713, rektor vid Frösö skola 1681–1687, konrektor, lektor och slutligen rektor vid Härnösands gymnasium (1687–1691), sist kyrkoherde och prost i Piteå 1695–1713. Christopher var primus bland magistrarna i Uppsala 1685.

Vägen från universitetet i Rostock över magistergraden i Uppsala, Frösö skola och Härnösands gymnasium till folkundervisningen i övre Norrland, som var Egil Johanssons huvudämne, visar på en gedigen bakgrund. Bondetraditionerna och nämndemansuppdragen blommar också vid sidan om denna väg både genom Arnäs och Anundsjö.

ULF LUNDSTRÖM

Lossmen och andra ortnamn i Kalvträsk församling

I västra delen av Kalvträsk församling, Burträsk f.d. kommun, nuvarande Skellefteå kommun, finns en by som heter *Lossmen*. Sjön vid byn heter *Lossmenträsket*. 1554 skrivs sjöns namn *Lossma* och *Lossma träsk* (fjällträsklängd, Lövångers socken). Mig veterligen finns ännu inte namnet förklarat och DAUM har inte någon etymologi till namnet.

Nu är vi i den lyckliga situationen att det finns ett levande dialektord som kan ligga bakom ortnamnet. Ove Eriksson, Boliden, som härstammar från Åmträsk i Norsjö socken, berättar att en lossme, vindlossme eller vindvak var en typ av vak. I Åmträsk brukade en lossme bildas nästan varje år en bit ut i sjön, just där byn Åmträsk ligger. Isen trycktes ihop så att den bildade en ås. Sedan drev isen isär igen och bildade en vak.

Orden *lossme, vindlossme* och *vindvak* var bekanta även hos Knut Norberg i Lossmen. Han menade att en lossme var en långsträckt vak som formades av vinden. I östra delen av Lossmenträsket brukade det finnas sådana vakar på senhösten och senvintern.

Lossme var inte känt hos Erik Olofsson i Lossmenbrännan, men han kände till att det brukade förekomma långsträckta vakar i sjön som brukade vara svåra att upptäcka. Ofta brukade de bildas på samma ställen, år från år. Han trodde att de bildades av varmare vattenströmmar.

Harry Nilsson i Avaberg, Kalvträsk församling, kände till ordet *velossme* som betecknade en vak som går längs eller tvärs

över en sjö. De kan finnas hela vintern och är svåra att upptäcka. Velossmarna brukar inte bildas när isen är nylagd utan de uppstår när vintern hunnit en bit på väg. Nilsson menar att vakarna bildas av "varmguv", dvs. en ström av varmare vatten. Förekomsten av velossmar var något positivt, eftersom fisken fick syre och inte riskerade att kvävas.

Utanför Kalvträsk församling och Norsjö socken har jag inte några belägg på ordet, trots ihärdigt frågande. Ordet tycks inte förekomma utanför detta område. I Stora Bygdeträsket kallas dessa långsträckta vakar för *fall*. (Uppgift av Gunda Lundström, Bygdeträskliden.)

Längs Ångermanlands kust finns det norr om ön Högbonden en ö som idag heter *Höglosman*. På Anders Bures karta över Norrland från 1611 kallas ön för *Losmen*. Möjligen kan namnet förknippas med dialektordet *lossme* i betydelsen 'vak'.

I hela området väster om Stora Bygdeträsket har inlandets snipa varit allenarådande som båttyp under 1900-talet. Runt Stora Bygdeträsket benämns båttypen fortfarande för *håp*. Väster om sjön har ordet *håp* idag en mera allmän innebörd 'båt, liten båt'. Jag har i ett annat arbete om båttyper i norra Västerbotten ställt upp hypotesen att inlandets snipa är en samisk båttyp som förekommer i områden som tidigare bebotts av samer. Området väster om Stora Bygdeträsket kan vara ett sådant område.

Rickleån som går mellan Stora Bygdeträsket och havet hette enligt ortnamnsforskare tidigare **Byghþa*. Ovanför Stora Bygdeträsket förekommer varken *Rickleån* eller **Byghþa* som benämning på någon av de åar som rinner till sjön. Kan detta bero på att vi i äldre tid hade en annan kultur väster om Stora Bygdeträsket, nämligen den samiska?

En av åarna heter *Sikån*. Vid Sikån strax uppströms Kalvträsk finns en myr som heter *Sijockmyran*. Kan *Sijock* vara åns samiska namn som svenska fiskare och nybyggare senare omformat till *Sikån*?

En annan av åarna heter *Risån*. Kan *Ris-* komma av det samiska ordet *rissjie* 'flyttled'? Samerna har ännu idag vinterbetesland vid Risån.

Kan namnet *Kalvträsk* syfta på att sjön varit kalvningsland för renar och är det en översättning av ett samiskt namn? *Kalvsjön* förekommer annars på nordiskt område som beteckning på en mindre sjö intill en större sjö. Man har gjort liknelse med kon och kalven. I fallet *Kalvträsk* skulle inte en sådan tolkning passa in. Det finns inte någon stor sjö alldeles intill Kalvträsk.

Vidare finns en del lustiga och märkliga namn som man misstänker är felaktiga översättningar av samiska namn, t.ex. *Grötselet* och *Smörselet*.

Några namn är uppenbarligen av samiskt ursprung, t.ex. *Lubboträsk, Gurkoträsk* och *Kaljeliden*. Christer Westerdahl uppger i sin bok *Samer Nolaskogs* att Jonas Nensén i Dorotea har en uppgift att *Järvsjön* i Västerbottens inland skulle gå tillbaka på ett samiskt *Jervarjaure*. I Kalvträskområdet finns *Järvträsket* som kanske kan ha samma ursprung.

I området finns ett annat märkligt namn, som dock inte behöver vara samiskt, nämligen *Klystergården* som inte betecknar en bebyggelse utan är namnet på ett bergsområde alldeles öster om Lossmenträsket.

I artikeln har jag velat ställa upp några hypoteser om ortnamnen i Kalvträsk församling. Tyvärr har jag inte många svar att ge men förhoppningsvis kan artikeln stimulera forskningen om ortnamnen i området.

ROGER KVIST

1683 års skogsordning och samernas jordäganderätt

I många diskussioner om samernas jordäganderätt hör man argumentet: "Karl XI stadgade ju att all jord i lappmarken skulle tillhöra kronan." Sven Ingemar Olofsson är en utmärkt uttolkare av denna uppfattning och anförs ofta i dessa sammanhang. Han skriver så här om den rådande doktrinen om äganderätten till de stora vidderna och ödemarkerna: "[---] oklarheten i denna sak under 1600-talet [hade] bringats ur världen av Carl XI genom hans förordning 1683 om att kronan ägde allt, som inte var skattemansjord, helt enkelt en förnyelse av Gustav Vasas gamla brev från år 1542 [---]". [1]

De som tolkar dessa stadganden så att de på något vis skulle avgöra att en samisk jordäganderätt inte existerade vid denna tid, är emellertid okunniga om stadgandenas verkliga innehåll och syfte. Genom den forskning som bedrevs i samband med Skattefjällsmålet och den som bedrivs vid *Nordiskt Samiskt Institutt* och på annat håll, har den vetenskapliga synen på frågan om samernas historiska jordägande dessutom kraftigt förändrats. Det finns därför anledning att göra en kortfattad genomgång av förhållandet mellan 1683 års skogsordning, dess förmenta föregångare från 1542, och den samiska jordäganderätten.

Gustav Vasas gamla brev från 1542 var närmare bestämt en skrivelse till allmogen i Ångermanland, Medelpad, Hälsingland och Gästrikland som inskärpte att nyodlingar borde företagas. Hinder för detta utgjorde emellertid bygdelagens anspråk på äganderätten till stora skogsområden långt från bygden. För att undanröja detta hinder förklarade kungen att dessa skogsom-

råden tillhörde kronan. Som framgår av adressaterna, det angivna syftet och omnämnande av bygdelag, berörde inte detta brev överhuvudtaget lappmarken. [2] Om någon verkligen fråntogs äganderätten till någonting genom detta brev, så var det inte samerna, utan bönderna i nedre Norrland. [3] Det framgår så mycket tydligare vid en jämförelse med två andra skrivelser av Gustav Vasa. År 1543 bekräftar han samernas jakträtt både ovan och nedan lappmarksgränsen och förbjuder bönderna att inskränka denna. [4] Det är alltså fråga om ett skyddsbrev för lappmannanäringarnas ostörda utövande. Kungen använder sig därvid av den rättshistoriskt betydelsefulla motiveringen att samerna erlägger skatt för dessa. Rättshistoriskt utgör beskattning nämligen ett viktigt kännetecken på fastigheter. [5] I ett skyddsbrev från 1551 talar Gustav Vasa uttryckligen om uppräknade lappbyars äganderätt i land och tar dem under sitt beskydd, med deras ägor i rörligt och orörligt, vilket visar att kungen tillerkände dem jordäganderätt. [6]

Den förordning av Karl XI som åberopas i detta sammanhang går vanligen under benämningen 1683 års skogsordning. Stadgandet utfärdades för att tillgodose bergsbrukets behov av skog och hade sin grund i den vid den här tiden rådande rättsuppfattningen, att all sådan jord som inte kunde bevisas tillhöra någon med privat äganderätt skulle tillhöra kronan. Om laga rår fanns för fastighetsenheterna, skulle dessa respekteras. Fanns de ej skulle så stora områden, som var nödvändiga för att skapa eller bibehålla fullsuttna hemman, avskiljas och resten tillfalla kronan som kronoallmänning. Det var alltså inget mindre än grunderna för det norrländska avvittringsverket som uppdrogs i skogsordningen. Överloppsmarkerna tillföll emellertid inte automatiskt kronan till följd av detta stadgande, utan förutsatte en särskild avvittringsförrättning som grund. Med stöd av förordningen började man också i de områden där gruvdriftens behov av skog var särskilt stor — Hälsingland, Gästrikland och Jämtland — att avvittra kronoallmänningar redan i slutet av 1600-talet. Någon avvittringsförrättning med stöd av skogsordningen företogs däremot aldrig i lappmarken och redan på denna grund är det klart att denna förordning i praktiken inte

var av någon betydelse för den samiska jordäganderätten. [7] Dess betydelse var emellertid ännu mindre än så; 1683 års skogsordning ägde överhuvudtaget inte tillämpning på lappmarken!

Kaijsa Korpijaako, som ingående studerat de fastighetsrättsliga förhållandena i lappmarken före 1750, har klart visat att den samiska rätten till mark och vatten vid denna tid var en äganderätt motsvarande skattemannarätt och som sådan åtnjöt den rättsordningens fulla skydd. Föremålen för denna äganderätt var skatteland och lappbyar. Skattelanden innehades av enskilda skattelappar, medan lappbyarna var fastighetsenheter för de näringar - vildrensjakt och bäverfänge - vilka utövades gemensamt, liksom för de allmänningar vilka ägdes samfällt av byns skattelappar. De avgränsades genom laga rår som andra fastigheter.

I förhållande till kronans rätt framgår det klart av rättspraxis, att lappskattelanden innehades med skattemannarätt. Då lappbyarna – vilka tillsammans täckte lappmarkens hela yta – avgränsades av fastslagna och laga rår fanns det heller inget lagligt utrymme för uppkomsten av kronoallmänningar. Vid upptagande av nybyggen i lappmarken visar rättspraxis, att huvudregeln varit att vederbörande skattelapps medgivande erfordrades. Undantag från denna regel föranleddes endast av den begränsning av jordäganderätten, som besuttenhetsprincipen innebar; för att inte undandra kronan skatt, fick skatteman inte inneha mer jord än vad som motsvarade full besuttenhet. [8]

Varken 1542 års kungabrev eller 1683 års skogsordning förminskade alltså på något vis den samiska jordäganderätten vid denna tid.

Noter

1 Sven Ingemar Olofsson, Samhälle och ekonomi i Övre Norrland under stormaktstiden, i: Övre Norrlands historia, del III, utg. av G.Westin, Umeå 1974, s. 338. – Redan här föreligger en bias, därför att man a priori utgår ifrån att lappskattelanden inte innehades med skattemannarätt. Det är symptomatiskt för denna etnocentriska och anakronistiska uppfattning, att lappskattelanden räknas till "de stora vidderna och ödemarkerna". Et-

nocentrisk är uppfattningen därför att den inte ser lappmarken som ett kulturlandskap. Se Christer Westerdahl, Fjällens kulturlandskap, i: Bygd och natur 61 (1980), häfte 2, s. 4 ff. Anakronistisk är den därför att den inte som dåtiden ser lappmarken som brukad; ovan lappmarksgränsen utövades ju lappmannanäringarna jakt, fiske och renskötsel.

2 Gustaf den förstes registratur (GVR), I-XXIX, Stockholm 1861-1916: 20 april 1542; Tomas Cramér, Samernas historia vantolkad. – Äganderätt och samerna, i: Die ut (1981) 1, s. 27; Kaijsa Korpijaako, Samerna och jordäganderätten 2, i: Die ut (1985) 4, s. 188 f.

3 Att det emellertid inte varit kungens mening att tillägna sig eller kronan någon privat äganderätt till allmänningsjorden i Norrland, framgår av att nybyggarna utan vidare skulle erhålla skattemannarätt efter frihetsårens utgång. De norrländska allmänningarna betraktades alltså fortfarande som *res nullius* (herrelöst land) av statsmakten. Se Jan Eric Almqvist, Det norrländska avvittringsverket, i: Svenska lantmäterlet 1628-1928, del I, Stockholm 1928, s. 375.

4 GVR: 3 juni 1543; Cramér a.a., s. 19.

5 Korpijaako a.a., s. 1-2.

6 GVR: 2 september 1551; Cramér a.a., s. 19; Tomas Cramér, Har samerna urminnes hävd eller ett "judeprivilegium"?, i: Samernas Vita Bok (SVB), T.Cramér (utg.), 22 vol. Stockholm & Tärnaby 1966-1982, vol. 22, s. 47 f.

7 Förordning 19 dec. 1683. Se SVB II:1: 229a-229c; Korpijaako a.a., s. 190 f.; Almqvist a.a., s. 378 ff.

8 Korpijaako a.a., passim.

KURT GENRUP

Hygien som kultur

"Lort-Sverige" speglat i ett västerbottniskt material

Den brittiska antropologen Mary Douglas har framhållit att begrepp som *tabu* och *orenhet* är allmänmänskliga sätt att tänka och att se på sin omgivning. Därvid betonar hon att det inte finns någon absolut smuts utan att detta blott existerar i sinnena hos betraktaren. Smuts är därvid kunskaper och värderingar om rent-orent vilka delas av olika kulturella grupperingar av människor. I Sverige har särskilt etnologen Jonas Frykman analyserat hur kampen mot smuts och oordning var ett led i förra seklets disciplinering av kropp och tanke. Under 1800-talet kan vi på ett regionalt plan se hur provinsialläkarna och de nybildade hälsovårdsnämnderna kämpade mot smuts, orenlighet och miljöer präglade av oordning, medan prästerskapet fortsatte sin kamp mot den andliga smutsen.

Vi kan här se hur klart detta mönster framträder när man anlägger en social aspekt. Tidsmässigt kan vi i detta hänseende se hur samhälls- och kulturförändringarna under det senaste seklet lett till en utveckling som i fågelperspektiv visar på Lort-Sveriges förvandling till Hygien-Sverige. Genom detta allmänna sociala och tidsmässiga perspektiv gör man sig emellertid skyldig till förenklingar som långt ifrån alltid stämmer överens med verkligheten i ett regionalt perspektiv.

Därför skall i en pågående studie en genomgång göras av norrländskt material med tyngdpunkt i Västerbotten. Ur denna studie ges här några exempel.

Tidigare etnologisk forskning har visat hur folkkulturen i Västerbotten förevisar en säregen blandning av gammalt och nytt.

Sigfrid Svensson skriver härom: "Näringslivet har ännu sent präglats av en strängt genomförd självhushållning, som bevarat gamla arbetsmetoder och redskap och som utgör grunden för en konservatism ... I kontrast härtill står den levnadsstandard, som bönderna i kustlandets byar ofta tillägnat sig ..." Borgerliga drag kombineras alltså med en stark traditionsstabilitet. Hur man här levde med dåtidens syn hos överheten och hur man i dag skulle karakterisera hygienen, hälsan och upplystheten har denna typ av studier inte haft anledning att komma in på, även om material inte saknas för en grundlig belysning.

Bostadsförhållanden

Etnologerna uppmärksammade tidigt att boningshusen i Västerbottens kustbygder kommunicerar burgenhet och status genom väl tilltagna proportioner, medan vi måste gå till andra källor för att se hur den bostadshygieniska standarden var. Landshövdingen i Västerbotten omtalar i sin berättelse 1886–90 att man trängde ihop sig på små ytor i husen och att husen generellt sett var dåligt ombonade, men med den fördelen "att en väl behöflig luftvexling erhålles, då alla medlemmarna af familjen gemenligen ligga i samma rum". År 1901–05 nämns att byggnadssättet på landsbygden under perioden något förändrats till det bättre: "Grunden läggs numera af huggen eller kilad sten, och åt byggnadernas uppförande ägnas allt större omsorg". Däremot omtalas ladugårdarna fortfarande som "smala, låga och osunda". Bristen på vädring i bostadshusen kommer även fram i uppteckningarna, så omtalas t.ex. från Skellefteå skärgård att stugan vädrades endast på sommaren.

I ett svenskt sammanhang framstår dock västerbottensgården som ett föredöme, både vad gäller ordning och hygien. När Ludvig Nordström i början av 1930-talet skrev *Bonde-Nöden* gav Västerbotten i hans ögon "ett burget och solitt intryck" med väl hållna gårdar. Även här beskrives bostadsbeståndet i kustlandet som i genomsnitt bättre än i inlandet. Västerbottensgårdens prototyp beskriver Nordström på följande vis:

> Från Västerbottens sydgräns och hela vägen norrut, både i detta landskap och i Norrbotten, dominerar, vad man kan kalla Västerbottenshuset, som består av två stora gavelrum, över hela gavelväggens bredd, och emellan dem en kammare på ena långsidan, farstun på den andra, d.v.s. det blir i själva verket i huset: tre stora rum av vilka det mellersta delats i två. Ena gavelrummet är kök, det andra finrum och avstängt.

Det som här beskrivs är den nordeuropeiska parstugan. Ur hygienisk synpunkt uppskattade överheten i form av Nordströms sagesmän dessa hus som "gammalmodiga men solida".

Negativa inslag saknas dock inte: man framhåller att dessa hus var kalla och med dålig ventilation "med följd att tjukan, d.v.s. mögelsvampen kryper långt uppför väggarna". Fortfarande trängde man ihop sig på små ytor — 8 till 9 personer kunde bo i köket och kammaren. I dessa hus var ohyra enligt Nordström inget stort problem bl.a. beroende på att det ju rörde sig om bofast folk.

Att det vintertid kunde vara kallt även inomhus berodde inte bara på otäta byggnader utan även på att man inte stängde ytterdörrarna, "inte ens om det är 40 grader kallt ute ... Det är en gammal tradition att det är ogästvänligt att ha ytterdörrarna stängda."

I Västerbotten var, liksom i landet i stort, vattentillgången och vattnets beskaffenhet en central fråga när det gäller förutsättningarna för hygien och välbefinnande. Landshövdingen pekar 1876–80 på att bekväm tillgång till vatten medförde att brunnarna grävdes i ladugårdens närhet för att användas både för människor och djur "och naturligtvis skall vattnet i denna i ladugårdens grannskap befintliga brunn icke vara godt, utan för helsan mer eller mindre skadligt". Även det vatten man tog in för att använda i hushållet fyllde då inte rimliga hygieniska krav, detta också beroende på förvaringssättet. Varje gård hade mer eller mindre fasta platser för förvaring av avfall m.m., vilka inte kunde benämnas smuts så länge det fanns en ordning vid förvaringen. T.ex. från Lycksele omtalas att vattenbyttan och pissbyttan stod bredvid varandra, vilket gjorde att de lätt förväxlades under natten.

Personlig hygien

Till den personliga hygienen användes ovan nämnda vatten som regel en gång i veckan för ett sekel sedan. Från Umeå omtalas att ansikte och händer tvättades varje lördag. I ett svenskt perspektiv framstår dock västerbottningen som liggande över genomsnittet när det gäller personlig hygien. Detta skildrar Ludvig Nordström på följande sätt i *Bonde-Nöden*: "Folket är renligt, överhuvud taget stiger den personliga hygienen, ju längre norrut man kommer i Sverige för att ta slut i Tornedalen, som är ett snuskhål".

Från 1800-talets senare hälft omtalas det som "högfärdigt och syndigt att göra sig fin genom att krusa håret och klippa naglarna före helgen". Samma sak gällde för lösflätor. I detta avseende var förändringen stor när Nordström besökte länet i början på 1930-talet:

> Och jag tror faktiskt, att folket här följer med modena mera än till och med i Stockholm. Allting! Smink, puder, ögonbrynsplockning. Allt det sämsta och dummaste, först och främst, naturligtvis!

Ohyra i håret var ett problem som återkommer i materialet, men den fanns i många olika sammanhang. Ordet *ohyra* användes dock inte förr – man nämnde löss osv. vid deras rätta namn. Vidare ansågs flatlusen som ett plågoris. "Detta plågoris ansågs ha kommit till dessa trakter med fartygen från andra land."

"*Spotta på golven* hemma och i samlingsrum är en ännu ej fullt utrotad osed" heter det från Bureå år 1929. Från Sorsele berättas: "Det ansågs inte oanständigt att spotta på golvet" men det vållade husets kvinnor besvär att med mossa rengöra det. Dock heter det vidare: "Nutidens män spotta sällan på golvet, ty de veta att det är oordentligt att göra så".

När det gällde att göra sina behov bör man skilja på *urinställen* och *avträden*. Från Norsjö heter det att "både karlar och kvinnor använde samma ställe, när de pissade kväll och morgon" – dvs. det var fråga om att gå "bakom knuten". Även "pissämer" (ämbar) stående på bron omtalas. Avträden fanns vid varje gård – äldst synes fristående timrade byggnader vara

– senare som avdelning i uthusbyggningen eller som tunna i vedboden med bräda över. Som tunnor användes bl.a. tomma tjärtunnor. Innehållet i tunnorna slogs ut över åkrar och potatisland.

Föregångare till toalettpapper var enligt uppteckningarna stickor, mossa, huggspån, gräs och senare tidningspapper. I en uppteckning omtalas ännu 1950: "Det påstås att vissa gamla gubbar än idag använda sådana stickor (dvs. rövstickor)". Från Vilhelmina skriver Lisa Johansson:

> Männen ansåg det ej för skam att hur som helst låta sitt vatten medan kvinnorna voro mera blyga av sig. Var man på väg till kyrkan och gick Storgatan fram var det en vanlig syn se männen stå endast till hälften vänt från folkströmmen på gatan men i stället vänt mot husen och mot något fönster. Kvinnorna var mera besvärade, men deras långa kjolar var dem till hjälp och skydd ... Det var bara att stå en aning bredbent, den långa vida kjolen gömde det verkliga förehavandet. I början av 1900-talet blev denna sed förbjuden.

Råttor höll man borta med två olika metoder: katter och råttfällor.

År 1891–95 skriver landshövdingen i Västerbotten att *bettleri* förekommer

> högst obetydligt af personer tillhörande länets befolkning, men i synnerhet under jernvägsarbetet genomströvades länet af personer från andra orter, hvilka uppehöllo sig med bettleri.

Även Lisa Johansson tar upp järnvägsbyggena som ett problem utifrån Vilhelminas horisont: "Rallarna kom med många nymodigheter och mycken osedlighet, men säkert skulle det nog bli slut på eländet bara järnvägsbyggandet var över".

De ökande kontakterna med omvärlden förorsakade många problem som landshövdingen, i motsats till allmogen, hade klart för sig, framgår det av femårsberättelsen 1896–1900:

> Den ganska lifliga samfärdseln under de senare åren, befolkningens fatalistiska lifsuppfattning och dess ringa benägenhet att vidtaga några försigtighetsmått för att skydda sig mot och undvika de smittosamma sjukdomar ... samt saknaden af epidemistugor och skolade sjuksköterskor torde tillräckligt förklara difteriepidemiernas utbredning.

Att allmogen dock var försiktig vid kontakter med främlingar framgår av följande uppteckning från Bureå, där det omtalas att barn som ej kunde tugga hårt bröd fick tuggor av föräldrar, äldre syskon och tjänare eller arbetsfolk, "man var ej rädd för smitta av sina egna. Herrskapsfolk och resande var man mera försiktig med ty med dem kunde lätt den fruktade Fransosen [syfilis] följa, den som drabbades deraf ansågs förtappad."

Även om vi här fokuserat ett antal, med nutida ögon sett, negativa sidor av folkkulturen under 1800-talets senare hälft, och kan instämma i Lisa Johanssons ord att "1800-talets människor voro mycket grova och smutsiga", var norra Sverige i sin samtid närmast ett föredöme. För åren 1856–60 skriver t.ex. landshövdingen i Västerbotten: "Befolkningen har i allmänhet fallenhet för renlighet och sedlighet, är härdad och arbetsam ..."

Syftet med denna artikel är alltså inte att ge ett antal mer eller mindre roande exempel utan att peka på att det vi i dag tycker är lort eller ohygien inte alltid sågs på det sättet hos vår allmoge – samma sak gäller uppfattningen om vad som därvid är fel plats. Även den tidens landshövding, liksom annan överhet, såg på "lorten" med andra ögon än bönderna.

Slutligen ett par ord om begreppet *kultur* i detta sammanhang. Med detta ord avses värderingar av och kunskaper om hygien som delas av en större mängd människor – dvs. en kognitiv integration hos Västerbottens allmoge, traderad genom sekler men som fram till idag varit utsatt för stora förändringar.

ALF ARVIDSSON

En visa och dess vägar

Ett av de få nöjen ungdomar vid sekelskiftet hade var att sjunga visor. Från många håll omtalas hur man sjöng under inomhusarbetet om kvällarna, eller besökte varandra för att sjunga tillsammans på någon ledig stund. Utbudet av nya sånger var mycket begränsat jämfört med dagens; den på landsbygden som var intresserad av att finna nya visor att sjunga, var hänvisad till att köpa dem vid marknadsbesök, eller kanske hitta någon text i någon tidning, om man nu inte försökte dikta själv. Ett annat sätt var att lära sig av någon annan, och den som var på resande fot kunde bli utfrågad om han/hon kände till någon ny visa.

Sådan är antagligen bakgrunden till den visuppteckning som 1984, vid en byggnadsinventering utförd av Västerbottens museum, hittades bakom en tapet i den s.k. Norgefarargården, även känd som Oräddska gården, i Klimpfjäll, Vilhelmina. Vid sekelskiftet bodde i gården en familj Holmgren, där systrarna Gustafva och Tekla var intresserade av att sjunga visor. Tekla Holmgren skrev 1902 en visa som var hennes farväl till hembygden, då hon emigrerade till USA. Den visan sjungs fortfarande i Vilhelmina och spelades för några år sedan in på skiva med Gerd Ulander. Den finns också återgiven i min samling *Visor i västerbottnisk tradition.* *

Den nyfunna visan härstammar från ett skillingtryck med titeln *Visa om kriget mellan Grekland och Turkiet 1897. Af Axel T.*

* Uppslaget till denna artikel fick jag från länsantikvarie Karin Eriksson, som också förmedlat visuppteckningen.

Pettersson, Konkbacken, som trycktes i Östersund 1897. På Svenskt Visarkiv känner man inte till visan annat än från detta tryck, så det får antas att visan trycktes i en mindre upplaga som såldes lokalt i Östersund. Uppteckningen har rubriken *Turk Grekisska krigett* och är "af skriven af Resagent Mack Strömlund 1898". Därunder står Gustafva M. Holmgrens namn, kanske som en ägarens namnteckning. Antagligen har "resagenten" Strömlund, en slags kringresande försäljare, lärt sig visan i Östersund och sedan sjungit eller läst den i Klimpfjäll och blivit ombedd att skriva ned den. En överkorsad strof i uppteckningen tyder på att han inte haft trycket till hands utan skrivit ner visan utantill. Likaså är vissa ord och fraser ändrade, utan att textens mening förändrats.

Någon melodi finns inte angiven varken i uppteckning eller tryck, men versmåttet är vanligt för tiden och stämmer med melodierna till *I låga ryttartorpet* eller *I Gällivare trakter*. Texten återges här efter Strömlunds uppteckning, med moderniserad stavning. Tydliga luckor i texten har kompletterats från trycket och återges inom hakparentes.

Förlåt oss nu kamrater vi stämma in en sång
om turkiska kriget och Greklands undergång
med bävan man det hörer kring jordens hela ring
kanhända mången säger det gör alls ingenting

Men Gud bevare Norden från sådant övervåld
som Grekland har erfarit där fanns ej fridens tolk
De ville sig lösslita ur Turkens grymma garn
men nu är det långt värre än förr [de] varit van

Snart blev det krigsförklaring emellan dessa folk
och Turken sig inbryter på Kreta inom kort
han bombar deras städer, han blossat upp sin hämnd
vart skall man räddning finna bland dessa grymma män

Ja grymmare än lejon och grymmare [än] björn
de har ej något hjärta, de hör alls ingen bön

av både barn och mödrar som fäller mången tår
med sina våta kinder de få i döden gå

Här får man se föräldrar med barnen i sin famn
som spring om varandra var ha vi fridens hamn
varthän vi ögat vänder, vi blott fiender ser
kan ingen makt [oss] hjälpa så att vi snart få fred

Mång tusen man har stupat i detta grymma krig
och mången man är krympling för hela sin framtid
se både ben och armar, ja ögon likaså
de äro nu bortskjutna de kan ej se, ej gå

O store Gud förbarma dig över dessa män
som så har blivit sargade av Turkens grymma hämnd
jag vill av hjärtat bedja den store krigaren
som kan besegra alla han bor i himmelen

Ack tänk vad gråt och jämmer av änkor och små barn
som uti detta kriget har mistat bort sin far
det käraste [de] ägde på denna onda jord
de har ej mera glädje det har i alla sport

Ack tänk hur mången kvinna begråta ej sin man
vart skall hon glädje finna i detta sorgeland
varthän sig ögat vänder hon ingen make ser
i hela världens sköte han visas icke mer

Mång tusen man och krigare till dödens länder gått
man hör ej deras klagan de har fått krigets lott
nu vilar de en sömn så söt den ingen störa kan
Gud give att de vore nu i ett bättre land

Som rövare och mördare går Turken stolt framåt
han hör ej kvinnors klagan han ser ej deras gråt
nej blott kanoners dunder och blixtrande gevär
tycks vara blott det ända som fröjdar turkens här

Mång tusen man har stupat som ligga om varann
där kommer mången ungmö som nu får se sin vän
med ett avhugget huvud med kulan i sitt bröst
vart skall hon finna glädje vart skall hon finna tröst

Hon mer ej här i livet ej äger någon vän
hon finner blott den trösten hos Gud i himmelen
där skall jag trösten finna där har jag evig ro
nu önskar jag mig döden och graven till mitt bo

Men hämnden den har sträckt sig till Europas folk
som säger strängt till Turken som rycker fram så stolt
du får ej längre strida du lyda skall vårt råd
ty annars blir det värre [för dig] än du kan tro

Till dessa orden turken gör stor uppmärksamhet
han svarar därför genast jag sluta vill min lek
jag vill ej flera kuva som strida skall mot mig
det kunde nog lätt hända det blev Europiskt krig

Nu slutar jag att rimma om detta grymma krig
men vi bör tacka Herren vi leva få i frid
att icke vi insnärjes i krigens grymma garn
o Gud du oss bevara de dina svaga barn

Skillingtrycket – ett litet häfte på 4–8 sidor – var från 1600-talet och framåt ett viktigt medium för spridning av visor. Under 1800-talets andra hälft expanderade utgivningen kraftigt. Nya tider krävde nya visor, och många förslagna förläggare försörjde sig i större eller mindre utsträckning på att skriva visor och sälja skillingtryck med dem, t.ex. bröderna Chronwall i Tomteboda. Likaså hände det att kringvandrande gårdsmusikanter diktade visor som de lät trycka upp för att ha till försäljning. Under 1920-talet trängdes den här typen av utgivning undan av mer påkostade vishäften som hämtade sitt innehåll från revyer och grammofonschlagers.

En genre som är intimt förknippad med skillingtrycken under denna tid är nyhetsvisorna. Man kan jämföra dem med kvällstidningarna i vår tid: aktuella och sensationella händelser som mord, krig och olyckor berättades med en detaljrik realism och kommenterades, ofta med en vädjan till Gud om att förskonas från liknande hemsökelser.

Historiskt sett har förhållandet mellan Grekland och Turkiet länge varit spänt. Det är inte fråga om enbart det vanliga förhållandet mellan två grannländer utan också en fokusering av motsättningarna mellan Europa och Asien samt kristendom och islam, och stormakterna har alltid varit intresserade av denna del av världen. Från 1453 var Grekland, liksom andra delar av Balkanhalvön, en del av det stora osmanska (turkiska) riket. Under 1820-talet förde grekerna krig för att uppnå självständighet, ett krig som präglades av stor grymhet från båda sidor, bl.a. skildrat i Delacroix' målning *Blodbadet på Chios*. Genom stormaktsbeslut blev Grekland självständigt 1830, men under hela 1800-talet var förhållandet till Turkiet spänt, bl.a. på grund av att den grekiska övärlden fortfarande hörde till Turkiet. Under 1890-talet kom frågan om Kretas ställning i förgrunden. Genom tidigare stormaktsbeslut stod ön under turkiskt herravälde med vissa friheter för innevånarna. 1897 gjorde dessa uppror, och militära kretsar i Grekland genomdrev trupplandsättningar på ön, vilket utvecklades till fullt krig mot Turkiet. Efter motgångar i detta krig vände stämningarna i Aten och man drog tillbaka trupperna från Kreta och anropade stormakterna för medling. Kreta fick en mer självständig ställning inom det turkiska väldet, men spänningen kvarstod och ledde till nya krig före, under och efter första världskriget.

Visan är ju uttalat *för* grekerna, vilket förutom David och Goliatperspektivet (Turkiet var vid denna tid en europeisk stormakt) också hängde samman med gamla antiturkiska stämningar. Som ovan nämnts var det osmanska riket Europas kontaktyta med den icke-kristna världen, och turkarna fick bli sinnebilden för de omänskliga hedningarna. Så cirkulerade exempelvis i Sverige under 1700- och 1800-talen sägner om att frimurare och andra

hemliga sällskap kidnappade barn och sålde dem till den människoätande "hundturken".

Som tidigare nämnts har inte visan satt några spår i den folkliga traditionen, annat än genom denna uppteckning. De som köpte trycket sjöng den kanske några gånger, men någon riktig favoritsång verkar den inte ha blivit. Som nyhetsvisa är den heller inte fullt lyckad; handlingen är inte så spännande att den lockar till omsjungning när nyhetens behag lagt sig, och det turk-grekiska kriget hade ingen märkbar betydelse i den svenska vardagen så visan blev heller inte intressant som minnesmärke. (I Umeå utgavs f.ö. två tryck med fyra andra visor om kriget, KB E 1897 h^2, E 1897 i^2. Ingen av dessa visor finns belagd i muntlig tradition.) Var det därför uppteckningen stoppades undan? Den blev i alla fall kvar som ett minne av en visgenre och demonstrerar dessutom det intresse varmed man bemötte alla nya visor.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Västerbottens museum, Umeå. Visuppteckning från Oräddska gården, Klimpfjäll.

Svenskt Visarkiv, Stockholm. Kopior av skillingtryck i KB.

Danielsson, Eva, Svenskt Visarkiv. Topografisk förteckning över skillingtryck 1870–1920 i KB.

Brev till författaren från Margareta Jersild, Svenskt Visarkiv.

Telefonintervju med Hanna Holmgren, Saxnäs.

Tryckta källor

Bergstrand, C.-M. 1956. Frimurarna och hundturken. Göteborg.

Danielsson, Eva 1979. "Hufvudet att författa med och benen, när böckerna skola säljas". Om J. H. Chronwall, naturpoet, visförfattare och vandrande bokförsäljare. I: *Sumlen* 1979:80–125.

Gren, E. 1967. Greklands historia. Stockholm.

NISSE LINDBLOM

Amazoner i Norden

Myt eller verklighet?

Genom århundradenas lopp har mången författare omnämnt kväner och Kvänland utan att därmed ha preciserat folkrasen eller landet något närmare. Endast vaga antydningar har givits, som fått många sentida efterföljare att placera Kvänland allt mellan Ladoga i Ryssland i sydöst till norska atlantkusten vid Kvänangen i väster. Området där emellan är mycket vidsträckt samt innefattande flera samtida folkslag. Detta land och folk har omgivits med mycken mystik av berättarna. Låt oss titta närmare på vad dessa skrifter förtäljer, samt när ungefär krönikorna skrevs.

Den förste som jag hittat är Tacitus som levde under första århundradet av vår tideräkning. Han berättar om landet Ultima Thule, "där bodde finni [lapparna] närmast bortom Quänerne". Uppgiften hade inhämtats från någon person som förstod de nordiska språken. Tacitus uppfattade då ordet *Quän* som 'kvinna'. Längre fram i sin krönika redogör han för hur "de redde sin bädd på marken i enkla riskojor, och de gick klädda i vilddjurens skinn. Men dugliga jägare var de, som i brist på järn spetsade sina pilar med ben, och på jaktstigen följdes de åt, kvinna och man."

Under 700-talet levde Paulus Diaconus. I sin bok berättar han om "Amazonerna i det innersta av Germanien". Själv hade han ej besökt platsen utan fått uppgiften av någon person som tydligen rest norrut.

Skytien Anonyme geografen från Ravenna skriver: "Bortom Europas nordöstraste del låg Amasonernas land" i sin korta redogörelse om detta folkslag.

Under senare delen av 800-talet skrev konung Alfred av England sin historiska krönika, med stöd från olika reseskildrare, vilka besökte honom i olika ärenden, främst handel. Den person som lämnade de bästa uppgifterna om Norden var utan tvekan Ottar från Hålogaland i Norge (Hålogaland sträckte sig från Tosenfjorden till Kvenangen vid Arnøy i norr). Han var den förste som i skrift kunde belägga sin seglats runt Kolahalvön. Landet hade legat öde tills de seglade in i floden Dvina där de träffade fiskare, fågelfängare och jägare som alla var finnar. Ottar jagade där valrossar vars tänder han visade för den engelske konungen "och av huden kunde man tillverka goda segeltåg". Vidare anger han:

> Norges belägenhet, vid södra ändan av detta land på andra sidan fjället ligger Sverige (Sveoland), sträcker sig norrut; mot landet i norr ligger Cwenland. Cwenerna härja stundom hos Norrmännen över dessa fjäll, stundom Norrmännen hos dem. Det finns ganska stora sötvattens sjöar hinsides fjällen, och Cwenerna bära sina båtar över land till sjöarna och härja därifrån hos Norrmännen, de (Cwener) hava mycket små och mycket lätta (båtar).

Under 900-talets senare del och en bit in på 1000-talet sammanställde Adam av Bremen sin krönika som tillförde historien många faktauppgifter rörande länder och folk kring de "Baltiska haven". Boken skrevs till biskopsdömet Bremens ära, för att visa hur religionen steg för steg gjorde landvinningar bland de hednatrogna skandinaverna. Först lät Danmarks konung Sven Estridsson döpa sig till den nya tron. Och utifrån dennes erfarenhet och kännedom om Skandinavien kunde Adam nedteckna många skildringar, både sanna och starkt överdrivna. Så berättar han om det svåra motstånd som mötte de första missionärerna på svensk mark. "Under tiden nådde Guds hämnande hand Sveonerna, som hade avvisat sin biskop. Först sändes en son till konungen vid namn Anund åstad för att utvidga riket, och när han hade kommit till Kvinnolandet, som jag tror är Amasonernas land, omkom både han och hans trupper..." På vilket sätt de omkommer framgår ej av krönikan. Längre fram försöker sig Adam på en kort beskrivning av Sveonernas land eller Sverige:

> i väster innefattar den Götarna och samhället Skara, i norr Värmlänningarna med skridfinnarna, som styrs från Hälsingland, i söder det förut omtalade baltiska havet i hela dess längd. Där ligger det stora samhället Sigtuna. I öster slutligen gränsar det till de Ripheiska bergen, där det finns väldiga ödemarker och höga snömassor, och där flockar av vidunderliga människor hindrar ett ytterligare framträngande. Där finns det Amazoner ...

Längre fram i krönikan kan man skönja osäkerheten i väderstrecken hos Adam. Kanske berodde det på felaktigheter hos kunskaparen eller missuppfattning hos skrivaren. I stycket som berör "det baltiska havens mynning i norr", noteras följande:

> ... möter vi först nordmännen, därefter skjuter det danska landskapet Skåne fram och öster därom bebor göterna ett stort vidsträckt område upp till Birka. Därefter kommer Sveonerna, som härskar över stora landområden ända fram till Kvinnolandet. Öster därom säges Wizzer, Mirrer, Lamer, Skuter och Turkar bo ända fram till Ryssland. Där slutar åter denna havsbukt. Detta havs kuster har alltså i söder tagits i besittning av slaver, i norr av Svenskar.

Ännu längre fram redogör Adam för en skröna som jag här ej kan låta bli att återge.

> ... likaså berättar man att det bor Amazoner vid dessa de baltiska havens kuster. Landet kallas kvinnolandet. Somliga påstår att de blir havande genom att dricka vatten. Andra berättar att de blev havande med barn genom umgänge med förbifarande köpmän eller med sådana, som de håller fångna hos sig, eller med andra sällsamma väsen, som det finns gott om där, och dylikt anser jag vara mera trovärdigt. När de nedkommer, blir den manliga avkomman varelser med hundhuvuden, medan de som föds av honkön blir mycket sköna kvinnor. De så kallade hundhuvudena har sitt huvud på bröstet. Man kan ofta se dem som fångar i Ryssland, och de skäller när de skall tala ...

Av vilken anledning Adam av Bremen låtit denna skröna komma med i sin bok, är svårt att förstå. Kanske ville han uppnå något religiöst syfte genom att anspela på amazonernas sätt att leva i synd, och visa vad som därmed kunde hända deras avkomma.

En annan syn på fortplantningen bland amazonerna hade araben Al-Idrisis (1154). Han skrev följande: "Längst bort i mörkrets hav, ligger två bebodda öar. På den västra bor män, på

den östra kvinnor. Varje vår kommer männen till sina kvinnor i små båtar över sundet för att leva i äktenskap i en månads tid."

Den klaraste bilden av var Kvänland (= kvinnolandet = amazonernas rike) låg, finner vi i Egil Skallagrimssons saga, nedtecknad på Island under 1200-talet. Sagan som jag åsyftar har följande lydelse:

> På vintern drog Torolv åter upp till Finnmarken och hade med sig nära hundra man. Liksom förra vintern hade han även nu köpstämma med Finnarna och for vida omkring i Finnmarken. Han trängde långt österut, och när hans färd blev känd, kommo kväner till honom och sade att de voro sända av Faravid, kungen över Kvänland. Kirjaner härjade i hans land, sade de, och konungen sände därmed bud med bön att Torolv skulle komma honom till hjälp. Med denna begäran följde löftet, att Torolv skulle få lika stor del av bytet som kungen och var och en av hans män lika som tre kväner. Bland kvänerna var det lag, att kungen skulle ha tredjedelen av bytet, dessutom på förhand alla bäverskinn, sobelskinn och ekorrskinn ...

Med förenad styrka slås så kirjanerna på flykten österut lämnande efter sig ett stort byte som norrmän och kväner delar upp mellan sig.

Längre fram i sagan återges kvänernas område mera detaljerat:

> Finnmarken är mycket vidsträckt. I väster ligger havet med stora fjordar, som skära in i landet, och lika så i norr och hela vägen österut, men i söder ligger Norige och Finnmarken omfattar nästan allt det inre landet, lika långt söderut som Hålogaland det yttre. Österut om Naumdal ligger Jamtaland, därefter Helsingaland, sedan Kvänland. Sedan Kirjanaland. Finnmarken ligger ovanför alla dessa land och stora fjällbygder sträcka sig upp i landet, dels i dalarna dels utmed sjöarna. I Finnmarken finns otaliga sjöar och utmed sjöarna vidsträckta skogar. En rad av höga fjäll sträcker sig genom hela landet och kallas Kölen.

Under 1500-talet skrev så Olaus Magnus sin historia om de nordiska folken under landsflykten i Italien. Själv hade han ej några egna kommentarer, som kunde bringa ljus över amazoner eller kväner. Däremot lät han analysera de äldre historieskrivarna, och som stolt patriot av Sverige ville han påstå att amazonerna härstammade från de "gotiska folken". Troligen hade amazonernas land redan förbleknat vid medeltidens början, när inte ens

den i Norden så bereste Olaus Magnus hade hört särskilt mycket talas om deras existens eller land. Han hänvisade endast till tidigare krönikor.

Vad skriver då uppslagsböckerna om amazoner? Forntida krigiskt sagofolk av idel kvinnor. Deltog enligt legenden i Trojanska kriget anförda av drottning Penthesileia. Hjälpande Priamos mot Herakles. Nu kan man fråga sig om amazonerna i Norden endast är en vandringssägen, som helt saknar verklighetsförankring. Svaret torde vara ett bestämt nej. Alltför många författare från olika delar av Europa och Asien har bekräftat deras existens, och då i många fall oberoende av varandra. Däremot har det uppstått tvenne olika namnformer för deras land, nämligen Amazonernas land eller Kvänland. Vad kan då detta betyda? Förklaringen tycks helt enkelt ligga på det geografiska planet. Författare från Syd- och Mellaneuropa anger detta folk som amazoner, med direkt anknytning till den grekiska sagan, medan nordborna själva använder ordet *kväner*, kvinnornas land. Gustaf von Düben, som skrev boken *Om Lappland och Lapparne*, var också inne på samma funderingar, alltså att *kvän* skulle vara liktydigt med *kvinna*.

Av vilken anledning fanns det då ett kvinnoland någonstans högt uppe i Norden? Svaret till denna fråga har sin naturliga förklaring i våra fäders karga levnadsförhållanden. De folk som bodde i dessa trakter var en kombination av jägare, fiskare och i viss mån bofasta jordbrukare. Hemma på gårdarna i byarna levde kvinnor, barn och åldringar allt medan männen och ynglingarna sysslade med fångst av olika slag under en stor del av året. Detta framgår tydligt i Egilssagan där det berättas om kvänernas konung Faravid, vars namn betyder 'den vittfarne, vida bereste'. Dessa grupper av manfolk rörde sig över väldiga ytor såväl till lands som till sjöss, medan de hemmavarande kvinnorna skötte gårdens sysslor. I Finland kunde även kvinnorna (fram till 1800-talets mitt) företräda sina män inför myndigheten, när dessa låg ute på träskfiske eller säljakt. Ett tydligt bevis för hur dessa byar låg blottade inför angripare (se även Egilssagan) finner vi i en klagoskrift av år 1490 från finska Kemi. Där hade manfolket begivit sig till sina "gäddträsk". På palm-

söndagen kom så karelare till de finska byarna och rövade bort försvarslösa kvinnor och barn.

Hur lång tid kunde då männen befinna sig ute på jakt och fiskefängen innan de vände hemåt? En god hjälp finner vi hos Helmer Tegengren, i uppsatsen "Fångstmän och Amazoner", *Norrbotten* 1970, som utifrån finskt och ryskt material gjort en utredning om detta ämne. Han berättar om den så kallade "Murmanska folkvandringen" som M. A. Castrén och Elias Lönnrot mötte år 1841; det var fiskare från Finland på väg upp till Ishavet för fiske.

Ute på Kolahalvön kunde små fiskestäder byggas upp för att härbärgera fiskarna under den period av ca fyra och en halv månad som fångsten pågick. Redan från början av 1800-talet finns det belägg från Kolahalvön för hur fångstmännen övervintrade på platsen, för att redan i mars månad kunna bege sig ut till havs för att jaga val och valross och återkomma först under maj månad.

Andra grupper av män slog sig samman för att fiska gädda i "fjälltrasken" eller torsk i haven. Andra jagade säl på isen, medan en tredje grupp drog på handelsfärd till Norge eller England. Inte undra på att Ottar träffade på dessa företagsamma finländare på sin segeltur runt Kolahalvön under 800-talet.

Strängt taget hade männen sin försörjning på annan ort under större delen av året och kom hem sporadiskt endast vid några tillfällen per år. Kanske hade araben Al-Idrisis rätt när han skrev om männen och kvinnorna som levde i äktenskap under en månads tid varje vår.

Så sent som 1840–41 reste naturforskaren J. H. Blasius genom Ryssland till Onegasjön, där han blev vittne till hur kvinnorna i en by plöjde åkrarna och sådde råg, medan byn tycktes vara tom på manfolk. Detta med "amazonernas land" tycks inte vara någon lokal företeelse, utan finns spridd inom hela den nordliga delen av Skandinavien samt i delar av Ryssland. Kvinnorna stannade hemma, förvaltade och försvarade byn och det egna tjället, medan männen slöt sig samman för jakt och fiske i en lagom stor enhet, för att ringa in bytet.

Tegengren anser att viss koppling kan göras mellan fiske och säljakt i Bottenviken-Kolahalvön och de stora älgjakterna kring Nämforsen under förhistorisk tid, jakt som uteslutande åvilade männen. Ser vi däremot till Tacitus skulle även kvinnan ha kunnat deltaga i jakt. Men i de flesta fall fanns det endast kvinnor, barn och åldringar hemmavid när de långväga resenärerna landsteg på den främmande kusten "i det innersta av Germanien". Och detta kan då ha förbryllat besökarna så till den grad att de kopplade samman det med sägnen om amazonernas land i den grekiska mytologien.

Låt mig nu övergå till att försöka ringa in Amazonernas land med hjälp av de uppgifter litteraturen ger. Som tidigare nämnts ansågs landet ligga mellan Onega och norska atlantkusten.

Låt oss räta ut frågetecknen. Det som förbryllar många är Adam av Bremens berättelse om hur man seglade i österled för att komma till kvinnolandet. Förklaringen kan vara följande. En seglats i österled från Danmark skedde längs Skånes och Blekinges kuster, mellan Smålands fastland och Öland. Sedan in i Bråviken, vidare norrut mot Stockholms skärgård, där ändrades kursen österut mellan öar och skär för att sedan nå Åland efter en kort seglats över rum sjö. Därefter vidtog den trygga skärgården in mot Finlands fastland. Farlederna norr om Åland intresserade endast ett mindre antal seglare, handelsutbytena låg mera mot Finska viken än Bottenhavet. Därför förknippades de flesta resor österut, mot Åland och vidare in i Finska viken. Låt oss med kartans hjälp göra jämförelser. Köpenhamn ligger på ca 34° östlig longitud, medan Torneå (den stora handelsplatsen under medeltiden) ligger på 46° östlig longitud, samma som staden Åbo i Finland. Däremot förekommer ej någon angivelse i nordlig riktning. Visst reste man i österled för att komma till kvinnolandet om det så låg längs Bottenvikens kust eller borta vid Onega. De som tydligast anger Kvänlands position är utan tvekan Ottar och Egilssagan, där området öster om Kölen beboddes av kväner, som med sina lätta båtar kunde hemsöka de norska kusttrakterna. Kanske var dessa båtar identiska med dem som Linné beskrev från sin norrlandsresa. Den anonyme

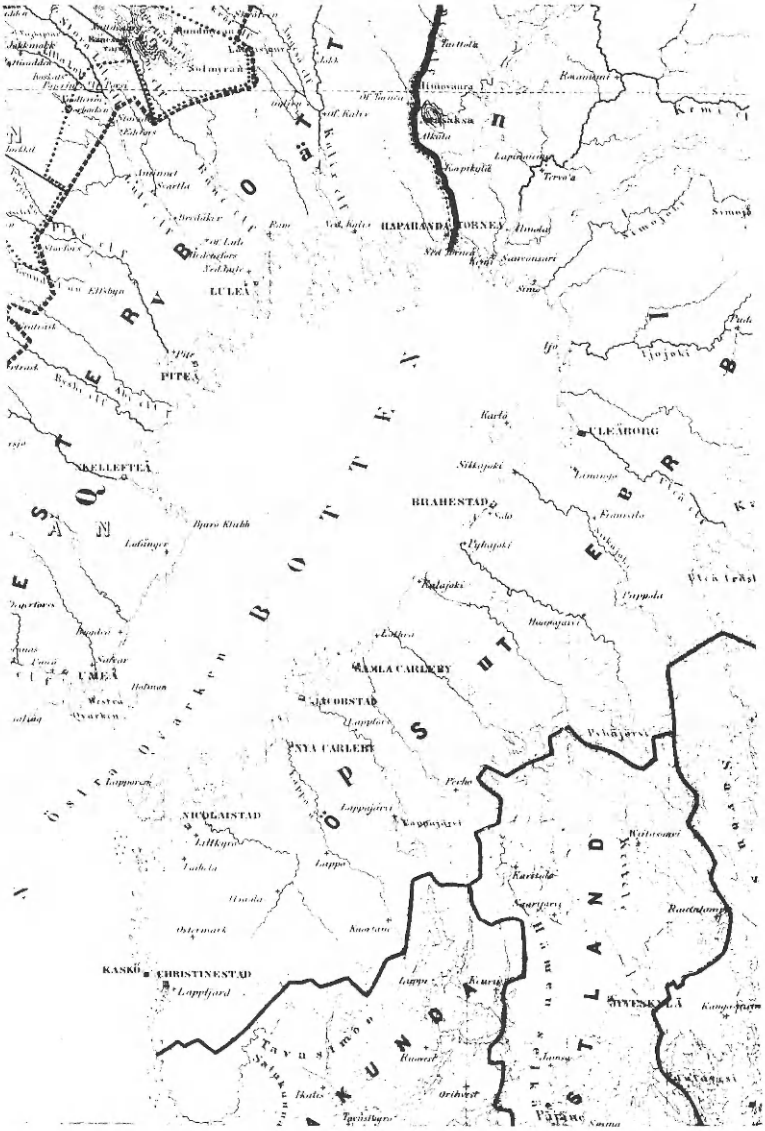

Figur 1.Del av Gustaf von Dübens karta. Lägg märke till det glest skrivna ordet "Qvänland" runt hela Bottenviken.

geografen angav ju även positionen "bortom Europas nordöstligaste del låg Amasonernas land".

Vi kan nog inte slå oss till ro med dessa uppgifter utan bör även ta stöd av Gustaf von Dübens karta, där han tvärsäkert inritat Kvänland som ett u runt Bottenviken från Bygdeå i söder upp runt Torneå och ner till Nya Karleby på finska sidan. Längs dessa kuster återfanns de kvinnor som en gång i förliden tid gav området dess namn. Någon egen ras var det ej fråga om, som även framgår av Olaus Magnus. Det var istället kvinnor som stannade hemmavid under stora delar av året, medan männen idkade näringsfångst på annan ort. Att sedan samma fenomen uppstått i andra länder är helt naturligt, sett utifrån försörjningssynpunkt. Frågan som kvarstår obesvarad är: varför kom just denna del av Norden att bli så beryktad, före 1000-talet, ända ner till Sydeuropa, då den sedan helt fallit i glömska? Var det den slående likheten med den grekiska mytologien, eller fanns det något annat som framhävde Kvinnolandet?

Källor och litteratur

Adamus Bremensis. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. [Övers. av Emanuel Svenberg.] Stockholm 1984.

von Düben, G. [1873.] Lappland och lapparne. Andra utgåvan 1977. Stockholm.

Egil Skallagrimssons saga. Stockholm 1983.

Læstadius, P. 1833. Journalen öfver Missionsresor i Lappmarken åren 1828–1832. Stockholm.

Manker, E. 1978. Medmänniskor i norr. Sundsvall.

Nordisk Familjebok. 1923. Band I. Stockholm.

Olaus Magnus. Historia om de Nordiska Folken. Stockholm 1982.

Tegengren, H. 1970. Fångstmän och Amazoner, i: *Norrbotten* 1970. Luleå.

Aktstycken och meddelanden

Sällskapet Måttlighetens Wänner uti Umeå Landsförsamling

Vi svenskar anses ju vara närmast världsmästare på att skapa föreningar av de mest olikartade slag. Vårt rikt förgrenade föreningsliv når de allra flesta av oss. Denna vår "drift" att bilda föreningar har rötter rätt långt tillbaka i tiden.

Redan under tidigare delen av 1800-talet bildades i vårt land föreningar och sällskap med de mest skilda syften. Några exempel: De nödlidandes vänner, Fruntimmersbibelsällskapet, Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande, Sv. Missionssällskapet och Sällskapet till dygdigt och troget tjänstefolks belönande.

När Svenska kyrkan firade sitt 1000-årsjubileum år 1830 var det inte överraskande att man som en del i jubileumsfirandet försökte bilda måttlighetsföreningar för att förbättra folks nykterhet. Mot bakgrund av nykterhetstillståndet i landet var inte heller valet av verksamhetsinriktning svårt att förstå.

I Västerbotten fick Hushållningssällskapet i uppdrag att utsända en skrivelse till alla pastorer i länet med uppdrag och anmaning att organisera föreningar till befrämjande av måttlighet och sedlighet.

Hur många föreningar som bildades i länet med anledning av skrivelsen är ovisst men när det gäller Umeå landsförsamling finns handlingar arkiverade. Vi kan därför få ta del av, förutom stiftelsehandlingar, även stadgar och medlemsmatrikel för det sällskap som då bildades i vår lilla stad för att på sitt sätt hugfästa 1000-årsminnet av kristendomens införande i Sverige.

Om nykterhetstillståndet

Vid den här tiden var nykterhetstillståndet i vårt land katastrofalt dåligt. Brännvinskonsumtionen per person var 1829 omkring 46 liter om året, vilket skall jämföras med t.ex. 1986 då konsumtionen var 6,5 liter per person. Förutom kyrkan var både konung och riksdag oroade över situationen. Kungen hade många bekymmer för våra dryckesseder. Han gav nykterhetsvännerna stöd och uppmuntrade nykterhetsarbetet, bl.a. genom 1832 års nykterhetscirkulär.

I riksdagsdebatten belystes alkoholfrågan ofta med mustiga inlägg som t.ex. nedanstående av Prosten Nordin från Växjö stift 1828:

> Det finns en plåga i landet, värre än pesten, jag menar dryckenskapslasten. Kunna ej medel uppfinnas mot denna last, förutser jag en olycklig framtid, en syndaflod av brännvin varuti all välmåga drunknar, ett kommande dvärglikt släkte, sjukligt och eländigt, för vilket våra manliga, starka, friska fäder skulle blygas, om de kunde uppstå ur sina gravar.

Hur situationen var på brännvinsfronten i Umeå vid den här tiden vet vi inte exakt, men man kan förmoda att man även här söp efter måttet av sin förmåga. Förmågan dämpades nog till en del av fattigdomen och de ofta återkommande missväxterna med åtföljande brist på "brännbart" material. 1832 t.ex. plomberades nästan alla brännvinspannor i Umeå socken.

En källa som ger oss några antydningar om tillståndet i Umeå på 1830-talet är Pastor J. A. Linders bevarade dagbok. Några exempel skall citeras ur denna:

> Varhelst man inträdde, var det första som bjöds brännvin – så framt det inte var kaffedags, i vilken händelse man bjöd det först. Till brännvinssupen tuggades skorpa, socker, russin eller fikon osv. Skorpan fick likväl merendels vara orörd, om socker fanns, förmodligen för att ej bortblanda den ljuva spritsmaken. Var det tidigt på morgonen, så skulle därtill blandas beska droppar, varmed den tiden drevs en indräktig handel på Apoteket, under varjehanda benämningar.

> Kyrkoherden Doct. Hambræus lät göra kvartersmuggar av förtent järnbleck att däruti bjuda bönderna öl istället för brännvin, då de gjorde lön, men även detta hade sina svårigheter, och var även besvärligt för

fruntimmerna, varför seden att vid detta tillfälle ge brännvin, ännu ej kunnat avläggas.

I dagboken finns också ett stycke benämnt *Suparnas terminologi*, som vittnar om både fantasi och uthållighet hos 1830-talets gentleman i Umeå vid hanteringen av glaset. Så här heter det hos Linder:

En man, som vill föra en regelmässig diet i mat och dryck, tager sig följande styrke-tårar:

Förutsatt att man icke svultit och törstat den föregående dagen, besväras man vanligen av slem i halsen, eller så kallade: Tuppar, varför man börjar, efter uppvaknandet, med Tupp-supen. Den kan tagas på sängen.

En stund därefter, och sedan man tagit liten motion, följer den uppfriskande besken – vidare en klar, för att borttaga beskens eftersmak – Nu dricker man sitt kaffe, varefter kaffe-supen ej förgätes. Vid frukosten tages aptitsup, en på fisken samt halvan. Nu inträder arbetstiden, varunder blott fyllhundar supa.

När middagsbordet är serverat, tages Aptit-supen, och innan man skiljer sig från smörgåsbordet Klacken. Därefter under måltiden, Supen på fisken, halvan och [oläsligt ord]. På e.m. sedan man tagit sin middagslur, drickes kaffe, varefter kaffe-supen ej förgätes. (Den som ej dricker kaffe är berättigad till denna även, med förbindelse att istället för kaffe taga en klar.) Därefter följer Sexan, som näst aptit-supen är den angelägnaste.

Nu har vi the-dags – men en sann patriot dricker ej denna utländska dryck, som dessutom gör magen kvalmig utan då man nu sätter sig till spelbordet tar man sig istället en spelsup. Därefter drickes toddy, och emellan varje sådan är man berättigad till en Mellanbindare och äro glasen ej för stora drickas trenne Toddy, och följaktligen tagas och 2ne Mellanbindare. Vid kvällsmåltiden de 3ne ordinarie måltidssuparna och då man stiger i sängen bör man ej glömma Lopp-supen och härmed är nu dagen tillända.

Dessa 21 supar äro en måttlig mans dagliga diet, och därjämte hög diet. Likväl kan den vid träget och tröttande arbete något förstärkas. Man uppfriskar sig då med förmiddags-supen och emellan Kaffe-supen och sexan på e.m. Eftermiddags-supen. Vad härutöver fortäres, kan möjligtvis urarta till rummel, och bör därför undvikas. Dock härunder inbegripna vissa tillfällige supar såsom: Kyrko-sup, tankställare, ressup, för-sup, Apoteks-sup, handels-sup, Släd-sup, osv.

Så överdrivet detta kan synas, har jag likväl varit i tillfälle att se denna diet, i det närmaste åtminstone, följas av mången så kallad måttlig man.

Sällskapet Måttlighetens Wänner

Sällskapet Måttlighetens Wänner bildades i november 1830 efter upprop av församlingens komminister, pastor J. A. Linder, som utsetts till ordförande av Hushållningssällskapet. Uppropet finns bevarat i Pastor Linders dagbok, stadgar och medlemsmatrikel i Umeå Landsförsamlings Kyrkoarkiv.

Handlingarna ger oss en möjlighet att få en liten inblick i ett av de tidigaste försöken till organiserat nykterhetsarbete i Västerbotten.

Pastor Linders upprop, som han enligt dagboken lät cirkulera bland ståndspersonerna, lyder:

Vördsam anmälan

På en tid, då bruket av starka drycker, såväl i högre som lägre kretsar, införlivat sig med våra vanor, torde varje försök att åstadkomma en förändring, av mången måhända anses dåraktig. Saken kan dock vid närmare eftersinnande, tilläventyrs finnas vara av större vikt och betydelse, än att den skulle lämnas utan allt avseende och förkastas utan all prövning. Varje vän av fäderneslandet lärer utan allt tvivel finna att det överflöd och missbruk av starka drycker som innästlat sig hos alla samhällsklasser, och särdeles hos de lägre, till den grad tagit överhand, att både fysiskt och moraliskt fördärv av den mest oroande beskaffenhet måste omedelbart därav följa, om ej något botemedel bliver att tillgå emot detta onda, som redan stigit till en fruktansvärd höjd. Att detta botemedel finnes verksamt, varken i våra positiva lagar och författningar, som avse hämmandet av detta onda, eller i de correktiv, som de kännbara följderna av nämde missbruk tillbjuda, därom vittnar den levande tavla av nöd och fattigdom som målar sig för våra ögon och ehuruväl de högre och mera bildade sällskapskretsarne ej höra till denna tavlas skuggsida, så kan det likväl ej nekas att ju vanan och bruket jämväl där infört ett skadligt, ehuru mera förfinat överflöd, som även hos de måttlige, genom modets välde, vunnit burskap.

Medgivom alltså att saken förtjänar att behjärtas – Vesterbottens kongl. hush. Sällskap har ock ansett detta ämne värdigt sin uppmärksamhet, och funnit, i den förvånande framgång som nyligen inrättade föreningar till befrämjande av måttlighet, vunnit i andra länder, en grundad anledning att hoppas, det dylika bemödanden bland oss icke skulle sakna uppmuntran och tillfredsställelse. Ett i detta avseende av kongl. Sällskapet erhållet uppdrag har jag velat fullgöra medelst denna vördsamma anmälan. Under önskan och förhoppning att den icke förkastas såsom ett företag, som kunde förtjäna åtlöje, eller möta oövervinneliga tråkigheter, adresserar jag den till de måttlige och vältänkan-

de i Församlingen vilka ännu – jag vågar tro det – utgöra den rådande delen.

Förenom oss att använda vårt inflytande och vårt efterdöme till måttlighetens uppmuntran bland våra medborgare, till avskaffande av starka dryckers missbruk i våra hus, bland våra barn och våra vänner.

Varje moraliskt god föresats bör utgå från människans inre. Likväl kan en yttre impuls jämväl påskynda dess utveckling och bliva ett [oläsligt ord] för dess verksamhet. Förenom oss att väcka den goda viljan till handling. All förening giver styrka, gemensamma bemödanden bereda större framgång, och andras erfarenhet har ådagalagt att den kan vinnas till en vidd som överstiger även de djärvaste förhoppningar.

Vilja vi hava en epok för stiftelsen av denna förening. – Välan! när då denna minnesfest som den tusenåriga Svenska kyrkan nu går att fira, till en tacksam hågkomst av kristendomens och upplysningens införande i vårt fädernesland, bliva det! Kristendomen bjuder måttlighet och försakelse. Omåttligheten och dess följder, höra till skuggorna i Ljusets Tidevarv ---- Låtom oss kullstörta Bachi Altare – Endast såsom varnande ruiner måge de kvarstå som gamla monumenter ifrån hedendomen.

Umeå 19 nov. 1830.

Dagboken fortsätter: "Sedan hölls hos mig ett sammanträde, därvid jag vidare motiverade ärendet och företedde ett utkast till stadgar som antogs."

Dessa "Provisionella Stadgar", som Pastor Linder presenterar, är daterade den 6 december 1830 och omfattar 15 paragrafer. Där sägs i sammandrag:

Att sällskapet har till föremål att befordra måttlighet och sedlighet samt att uppmärksamt följa sitt eget uppförande och använda sitt inflytande att motverka det högst oroande och skadliga fördärv som omåttlighet i allmänhet och starka dryckers missbruk i synnerhet hotar att utbreda.

De sammanträda när så nödvändigt bliver för att meddela varandra hur deras bemödanden lyckats.

Sällskapet är öppet för varje innevånare i Umeå landsförsamling utan avseende på stånd, kön och ålder.

De som vill ingå anmälas hos ordföranden och deras namn tecknas i en härtill inrättad matrikel.

Det är ingen medlemsavgift, man skall endast underkasta sig måttlighet. Småaktiga inskränkningar bestämma ej villkoren för medlemskap. Den som är van att vid måltiderna taga sig en aptitsup eller dricka ett par glas vin må därmed fortfara. Men allt omåttligt bruk av starka drycker måste anses oförenligt med sällskapets syfte. Sprit mellan måltiderna är skadligt och därför avstår medlemmarna från: Bäska supar,

förmiddagssup, kaffesupar, sexor, likörer, toddy, grogg, genever, conjac m.m. och avläggs dessutom bruket att bjuda slik förtäring åt andra. Skall då nånting annat bjudas än Kaffe, the, öl eller dricka så må då bjudas på ett glas vin eller punsch.

Seden att bjuda brännvin till in- och utgående personer, hantverkare och andra vare alldeles avlagd.

Sällskapet bjuder inte sitt tjänstefolk brännvin utom vid måltiderna. I deras orlofssedlar införas om de nyttja brännvin eller ej, även om de tillhöra måttlighetssamfundet.

Man tillåter aldrig sina barn smaka brännvin eller annan spirituosa.

Till ett måttligt levnadssätt hör också måttlighet i mat. Vid barndop må ej bjudas flera än faddrar och närmaste släktingar, vid begravningar ges ej annan förtäring än kaffe och kringla.

Samfundets medlemmar är i mån av tid och tillfälle angelägna att medelst sitt inflytande, goda underrättelser, samtal och råd verka på allmogen till avläggandet av brännvinets bruk.

Man vill hos fäder och mödrar väcka omsorgen att i tid söka förekomma — åtminstone inte själva grundlägga — det fördärv som hotar barnen, vilka beklagligen i många, även ordentligare, hem ifrån spädaste ålder vänjas att förtära brännvin.

Som vi ser av stadgarna har Sällskapet Måttlighetens Wänner en blygsam målsättning om vi jämför med dagens absolutistiska nykterhetsrörelse.

Sällskapet var ett barn av sin tid, och i den alkoholsituation man levde var även sällskapets begränsade mål ett stort steg mot ökad nykterhet.

Mellan raderna i stadgarna kan vi utläsa en del om missförhållanden som rådde: man drack sprit vid alla tider på dagen och tjänstefolket bjöds sprit till måltiderna. Därtill kan vi finna belägg för det för oss nästan ofattbara förhållandet att sprit gavs även till de små barnen.

Frågan om måttlighetsföreningarnas nytta var ifrågasatt av vissa debattörer på 1830-talet. Två namn kan nämnas, metodisten George Scott och industrimannen Samuel Owen. Owen ger ut en skrift 1830, *Till de måttligt supande*. Den var författad av George Scott. Där talar de om sin syn på måttlighetssuperiets fördärv:

Hava icke de måttlige, genom sina exempel, givit brännvinssupandet en stämpel av högre anseende och därigenom borttagit dess rysansvärda egenskaper, ävensom i följd härav förorsakat en tilltagande fres-

telse hos andra? De måttlige nyttjar ju även det missbruk, att vid besök eller högtider bjuda denna rusande dryck åt sitt främmande, sina barn, tjänstefolk eller arbetare.

Det bildades olika typer av nykterhetsföreningar under 1800-talet. Dels måttlighetsföreningar i likhet med vårt sällskap, dels brännvinsabsolutistiska där man avstod från brännvin men inte från vin och öl, dels helabsolutistiska, som avstod från alla alkoholhaltiga drycker, den linje som vår moderna nykterhetsrörelse företräder. Men i Umeå år 1830 var det Sällskapet Måttlighetens Wänner som utifrån sina stadgar bekämpade brännvinsbruket.

Hur gick det då för Måttlighetens Wänner i Umeå?

Medlemsmatrikeln berättar att sällskapet fick sammanlagt 175 bokförda medlemmar. För varje medlem anges datum för anslutningen, hemort, civilstånd och födelsedatum, i vissa fall också hänvisning till uppslag i kyrkboken. För en del medlemmar står särskilt angivet "avsäger sig allt bruk av brännvin". Kan det möjligen betyda att vissa medlemmar lovat vara mer måttliga än andra?

Ser vi på fördelningen av yrken bland medlemmarna kan konstateras att jordens folk, bönder, pigor, drängar och nybyggare står för de flesta namnen. Det är inte så överraskande, jordbruket är ju den helt dominerande näringen i socknen. Vad som är intressant är den breda sociala förankring man kan spåra. Bland yrkena finner vi: pastor, kronolänsman, bruksbokhållare, bruksinspektor, lantmätare, lanträntemästare, dräng, bonde, piga, hushållerska, avskedad soldat, nybyggare, fältjägare, torpare, strandfiskare, inhyses och skräddarlärling.

Även beträffande den geografiska spridningen kan vi konstatera att Sällskapet har sina medlemmar spridda i socknens alla delar. Inte mindre än 48 byar inom socknen finns representerade som hemorter i matrikeln.

Anslutningen till sällskapet liksom den sociala och geografiska spridningen borde ha givit förutsättningar för ett livligt nykterhetsarbete i Umeå socken.

Tyvärr känner vi inte till något om denna sällskapets verksamhet, några handlingar, protokoll eller annat verkar ej finnas be-

varade. Vi kan endast hoppas att man nådde framgång i sitt nykterhetsarbete genom det goda exemplet samt att i stadgarnas efterföljd uppmärksamt följa sitt eget uppförande, använda sitt inflytande och genom goda underrättelser, samtal och råd verka på allmogen till avläggandet av brännvinets bruk.

Efterföljare

Vår första nykterhetsförening blir inte så långlivad. Den efterträds rätt snart av en ny nykterhetsförening som bildas 1:a söndagen i advent 1838. Det är Prosten A. A. Grafström, vilken kommit till Umeå 1836, som är initiativtagare till den nya föreningen.

Umeå Landsförsamlings Nykterhetsförening, som den kallades, var ansluten till Svenska Nykterhetssällskapet. Detta riksomfattande sällskap bildades 1837 och nådde efter 10 års verksamhet över 100 000 anslutna medlemmar. Genom sitt stora antal anslutna var Svenska Nykterhetssällskapet en unik företeelse bland tidens föreningar. De flesta hade annars endast ett fåtal medlemmar.

Enligt Pastor Linders dagbok använde Prosten Grafström Sällskapet Måttlighetens Wänners matrikel vid bildandet av den nya föreningen, vars egen matrikel, som är förd fram till 1852, upptar ca 230 namn. Inte heller denna förening synes ha efterlämnat några handlingar som kan spegla verksamheten. Omkring 400 av Umeå sockens innevånare har registrerats som medlemmar i våra tidigaste nykterhetsföreningar.

På 1850-talet går brännvinskonsumtionen starkt tillbaka, främst genom att husbehovsbränningen avskaffas. Någon del av förtjänsten härför får väl tillskrivas nykterhetsföreningarna.

Vid den här tiden går också nykterhetsföreningarna starkt tillbaka, och föreningen i Umeå försvinner. En av de viktiga drivkrafterna i de närmaste årtiondenas nykterhetsarbete blir den framväxande religiösa läsarrörelsen med dess krav på medlemmarnas moral och livsstil.

År 1879 bildas här en nykterhetsförening, Umeå Nykterhetsförening, ansluten till Svenska Nykterhetssällskapet. Denna

brännvinsabsolutistiska förening försvinner under 1880-talet och i fortsättningen är det den helabsolutistiska nykterhetsrörelsen som tar vid. Den första helabsolutistiska nykterhetsföreningen i Umeå var Hoppers Här som bildades den 24 augusti 1878 i nära samarbete med baptistförsamlingen. Då hade nästan 50 år gått sedan Sällskapet Måttlighetens Wänner bildades 1830, ett halvsekel med genomgripande förändringar i vårt samhälle.

Visst kan vi, om vi vill, se Måttlighetens Wänner som någonting nästan betydelselöst, en kuriositet från 1830-talet. Men på ett sätt är vårt lilla måttlighetssällskap värt uppmärksamhet. Det var ur sådana frivilliga sammanslutningar med målsättning att skapa en bättre tillvaro för människorna här på jorden eller i himlen som folkrörelserna och, så småningom, vårt moderna demokratiska samhälle växte fram.

Lars Ericsson

Minnesanteckningar om Styrnäs Hästförsäkringsförening

Dessa minnesanteckningar handlar om Styrnäs Hästförsäkringsförening, som bildades den 12 december 1886. (Styrnäs ligger i södra Ångermanland.) * Jag har ingående studerat protokoll-, kassa- och diarieböcker samt alla kvarvarande anteckningar till försäkringsbolaget. Bolaget bildades för att sprida risktagandet, och för att samtidigt sänka premiekostnaderna för hästägarna. Hästen representerade ju ett stort kapital för sin ägare, och riskerna var stora i timmerskogen på vintern, och vid körslorna på gården sommartid.

Hästbolagets grundare var 24 till antalet. De flesta var bönder, men även prästen i socknen var med bland grundarna.

* Ett tack till Helmer Melin för benäget bistånd.

Man måste beundra initiativtagarna som kunde få så många i denna fattiga bygd att ikläda sig borgen för en summa av 15 000 kronor år 1886.

För en sentida betraktare urskiljer sig en stark profil bland grundarna, en som skulle påtaga sig ansvaret, och vara den pådrivande för att föra projektet framåt, när problemen hopade sig vid svårbedömda försäkringsfall. Denne man kom från Myckelby och hette Hendrik Olov Näsmark. Det var en mycket vältalig man, som med eftertryck och akuratess även kunde sätta sina tankar på pränt, när det gällde att avslöja försök till försäkringsbedrägerier. Han var verksam i styrelsen från föreningens stiftande 1886 fram till den 25 mars 1909, då han avsade sig vidare engagemang.

Näsmark var född den 6 juli 1854 i Myckelby, och blev sin by trogen fram till sin död 1936. Näsmarks pondus icke endast i tal, utan även i skrift, utnyttjades i stor utsträckning av styrelsen, när man befarade bedrägerier eller uppsåt till dylikt. Jag vill här visa några prov på detta genom att presentera några fall som nog var ämnade till att sakägarnas försäkringar skulle utfalla. Protokoll från den 29 oktober 1897 § 2:

> Anmäldes af egaren [N.N.] att ett honom tillhörigt sto, Köa, försäkrat i omnämda förening under No 12 Lista G blifit sjukt och att han med anledning däraf ansåg sig nödgad nedslakta d.s. Sedan emellertid djuret tagits i närmare betraktande funno undertecknade ej skäl att bifalla anmälde förslag enär djuret för närvarande företedde ett för sin ålder försvarligt lifligt utseende, härjämte att det kunde iakttagas det djuret egde både lust- och i förhållande till ålder äfen skälig förmåga att tillgodogöra sig erforderlig föda.

Protokoll från den 25 februari 1899 § 2:

> En till försäkring anmäld hästdöd från [N.N.] i Fålasjö.
>
> Ehuru det är ostridigt att nämnde N.N. haft ett hästkreatur försäkradt uti förevarande förening, hvilket uti föreningens försäkringsbok finnes upptaget inunder Nr 49 Litt N. Så enär N.N. dels uti tvenne på hvarandra följande, sistlidne år icke erlagt stadgade på honom utdebiterade premier, dels vid hästens i fråga dödsfall försummat att likmäktigt p 30 reglementet därom göra anmälan om förloppet härå hvadan Styrelsen anser sig vara beröfvade tillfälle till erhållande af nödig kännedom i saken enär N.N., utan vidare åtgärders vidtagande vid dödsfallet ifråga,

som lär skulle hafva inträffat någon tid före sistlidne jul på egen hand agnade den döda djurkroppen de operationer, han till äfentyrs ansåg lämpliga och först en icke så kort tid efter julen eller t.o.m. cirka i midten af januari månad d.å. tillkännagaf förevarande omständigheter alltså och analogt med p 5 i ty bemälde reglemente u.t.e. anser undertecknade att mer nämnde N.N. förverkat sin rätt till utbekommande af som helst ersättning för ifrågavarande djur

I föreningens § 1 stiftas att upptagningsområdet endast skall vara Styrnäs' socken vilket får anses som den viktigaste orsaken till att man inte hade kraft att verka längre än till 1922. Den 14 maj 1893 ansökte en handlande E. A. Bülund i Hola om att få försäkra sina hästar i föreningen men detta avslogs enhälligt med stöd av § 1. Hola ligger ju i Toråkers socken på andra sidan älven.

Vid alla skaderegleringar var aldrig mindre än tre styrelseledamöter närvarande.

Ett syfte med försäkringen var att sänka premierna och man startade mycket optimistiskt. År 1886 startade man med en anmälningsavgift av endast 25 öre per försäkrad 100 kronor, varefter premien blev 50 öre per försäkrad 100 kronor. Redan i mars 1888 ökades emellertid premien till 1 krona per försäkrad 100 kronor. Detta belopp stod sig sedan till 1895, då årsmötet beslöt om höjning till en krona och 50 öre. Den 25 mars 1900 var tiden mogen för två kronor jämnt.

Fram till 1912 hade ordföranden 5 kronor om året i arvode, vilket 1913 höjdes till 10 kronor för helår. År 1891 fastställdes att en heldagsförrättning skulle inbringa varje styrelsemedlem 1 krona och 50 öre, och då någon ändring inte nämns i något protokoll, är det troligt att denna summa stod sig i hela 36 år.

Jag har tidigare i min redogörelse nämnt att orsaken till att föreningen inte utvecklades till ett stort bolag säkert var det begränsade upptagningsområdet. Ett annat skäl var en inte alldeles fullkomlig bokföring.

År 1922 var ett ödesår i föreningens historia eftersom man på ett år tappade mer än hälften av det försäkrade beloppet, och därmed underskred 15 000 kronors-gränsen som var stipulerad som gräns för försäkringens existens. Dock delades inte de

kvarvarande medlen, 2471:61 kronor, ut förrän i april 1946. Laga rätt hade då uppfyllts genom en 10 års-klausul i föreningsförordningen som man ansökt om den 18 april 1936.

Protokollsböckerna finns idag att beskåda i Myckelby hembygdsgårds samlingar. Böckerna är numera pietetsfullt reparerade och inbundna.

Kjell Melin

Recensioner och anmälningar

Svenåke Boström: Den tändande gnistan... Staden som reste sig ur askan. Sundsvalls tidning, Sundsvall 1988.

Klockan 12^{25} den 25 juni 1888, dagen efter midsommar, kom det larm från brandskåp nr 18 på Stora Nygatan väst på stan (nuvarande Storgatan) i Sundsvall. Elden var lös. En karl skriker åt några nyfikna småpojkar som badat i Selångersån: "Ge er iväg hem, innan det är försent. Spring för livet!" När Stjernsundsuret i den vita stadskyrkan visade 12^{35} började kyrkklockorna ringa. Från ett brygghus nere vid åkanten sprider sig elden i den starka nordvästliga blåsten med rasande fart genom träbebyggelsen. Förloppet är välkänt. På sydsidan drar elden fram längs staketgatan (Köpmangatan), antänder husen vid Nytorget, bl.a. Elimkapellet och Läse- och Schacksällskapets år 1887 uppförda byggnad (Gamla Wsexhuset/Stadsbiblioteket) och når ångkvarnen och gasverket. Den fortsätter längs Södra landsvägen och bränner ner lantställena Torpet, Hasselbacken och Jakobsdal.

Längre norrut går elden långsammare fram. Brandförsvaret är här bättre rustat men kan inte stoppa eldhavet. "Elden tog språng över hindren, sålunda gäckande de mänskliga beräkningarna", skriver en av de journalister som bevittnade dramat. Kyrkan antänds och snart står hela centrala Sundsvall i lågor. "Hettan var så intensiv att rutorna inte sprack utan blåstes ut i stora bubblor innan de trycktes ut ur karmarna. Ett öronbedövande dån och larm fyllde luften", berättade Jenny Hagling som bodde vid Stora Torget senare för sina släktingar. Rökutvecklingen var enorm. En bonde från Hackås i Jämtland omtalade för anmälaren på 1950-talet att han som liten sett rökmolnen vid horisonten. Först vid de lummiga trädridåerna framför järnvägsstationen nere vid hamnen gör elden halt.

Endast Norrmalm klarar sig tack vare vindriktningen, skyddande hamnmagasin och snabbt insatta ångbrandsprutor från sågverken vid Heffners, Ortviken och Tunadal. I sin roman *Vänskapsgatan*, som handlar om en handfull borgare i Tvåberga, dvs. Sundsvall, årtiondena kring sekelskiftet, låter Karl Johan Rådström kakbagerskan Hilma Andersson falla på knä och tacka Gud "för att du inte lät vinden blåsa åt det hållet". Timmarna efter katastrofen mottar Oscar II på Stockholms slott det famösa

telegrammet från borgmästare Björk: "Staden i lågor, landshövdingen ankommen, förfärlig anblick". Innan den heta och torra junidagen är till ända har kungen också nåtts av buden om att Umeå, Holmsund, Sandö och Lilla Edet utanför Göteborg lagts i aska.

Bränder och städer går som ett tema genom historien. Till världshistorien hör Nero och Roms brand, Napoleon och Moskvas brand och i vår egen tid de fruktansvärda eldstormarna i bl.a. Tokyo och Dresden under andra världskriget då 100 000-tals människor omkommer. I de svenska landsortsstäderna med sin hopgyttrade träbebyggelse, sina spåntak, öppna eldstäder och smedjor inne på gårdarna var bränder normala inslag i tillvaron. Tre gånger i sin historia har Sundsvall nästan helt utplånats av eld. 1721 brände ryssarna ned staden, 1803 härjade åter elden och så kom 1888 års förödelse, föregången av stora eldsvådor 1869, 1877 och 1878.

Ödeläggelsen 1888 blev särskilt stor därför att Sundsvall under de föregående årtiondena undergått en så sjudande utveckling. Den lilla fiskar- och hantverkarstaden, av Linné 1732 omnämnd som "en liten fläck", hade förvandlats till en dynamisk metropol i världens kanske största sågverksdistrikt. I sin novellsamling *Bottenhavsfiskare* liknar Lubbe Nordström, den norrländska småstadens oöverträffade sociolog, 1850-talets Sundsvall vid "ett kraftcentrum, där de nya energierna gripit fatt i alla". Få svenska städer växte så snabbt som Sundsvall. Mellan 1800 och 1880 tiodubblades folkmängden: från 1 000 till 10 000 invånare. Lågkonjunkturen under strejkåret 1879 var tillfällig. Det följande årtiondet präglades av en ny sågverks- och handelsboom. Ståtliga stenpalats reste sig mitt bland träkåkarna. När Vängåvan invigdes 1886 var Sundsvall verkligen "en stad av någon betydenhet" som Magnus Adlercreutz och Barbro Björk visat i sin jubileumsbok.

Branden 1888 har tidigare skildrats i bl.a. memoarer av tidningsmannen Johan Saxon, i Sundsvalls Tidnings jubileumsnummer 1938 och i Åke Hanaeus och J. E. Nilssons stadshistoriker. Konstvetare som Henrik Cornell och Anders Åman har behandlat den nya stenstaden. Någon större samlad framställning av branden och återuppbyggnaden föreligger däremot inte. Lagom till 100-årsminnet har emellertid ST-journalisten Svenåke Boström skrivit en bok om branden. Den bygger på ett ganska omfattande källmaterial från kommunen, pressen, tingsrätten, länsstyrelsen, brandförsäkringsbolagen m.m. Medryckande och skickligt tar Boström fasta på det dramatiska i skeendet men utreder också nödhjälpen, skuldfrågan, ska-

deregleringen och diskussionerna kring strategivalen vid återuppbyggnaden. Det bevarade materialet kan naturligtvis avvinnas ytterligare information. Genom att kombinera brandförsäkringshandlingar med kyrkböcker och mantalslängder skulle man t.ex. kunna få fram en mycket fasetterad och ingående bild av människor och miljöer i Sundsvall både före och efter den 25 juni 1888. Men det vi får veta är mycket nog.

I den ömtåliga skuldfrågan tar författaren klart ställning. Spekulationerna om att branden skulle ha uppstått genom vårdslös tjärbränning inne på handlanden O. A. Styfs gård, ett rykte som bl.a. spreds via Saxons tidning *Norrlänningen*, avvisas bestämt. Magistratens förhör, som noga följdes av försäkringsbolagens ombud men som försvårades genom obstruktion av den hårt ansatte och naturligtvis synnerligen olycklige brandchefen Jonas Berglund, resulterade också i att länsstyrelsen antog att "eldsvådan härrört av gnistor från å Selångerån trafikerande ångbåtar, ombord å vilka eldning med ved ägde rum". Boström utpekar direkt ångslupen "Selånger" som den skyldige och starka indicier talar för att han har rätt. Under förhören avslöjades att ångpannan inte eldades med kol eller koks utan med ved. "Selånger" saknade också gnistsläckare, t.ex. av den välkända sort som Lindahl och Runers mekaniska verkstad i Gävle tillverkade och som påpassligt utannonserades i sundsvallspressen efter branden.

Vid läsningen av Boströms bok slås man gång på gång av att branden inträffade på tröskeln till det moderna Sverige. Pressen med Saxon i spetsen gjorde många "scoop" varav en del mindre väl överlagda. Järnvägen var intakt och hjälpen kom snabbt; redan kvällen efter branden stod 100 militärtält på planen mellan kyrkan och läroverket, som blev högkvarter för nödhjälpskommittén under ordförandeskap av den legendariske bankdirektören Erik Berggren. Ingen behövde svälta. På onsdagen anlände ångfartyget "Nordstjernan" med stora hjälpsändningar från Civildepartementet. Bland de många privata gåvorna kan noteras "brännvinskungen" L. O. Smiths ångkök värt över 50 000 kronor. Det sattes upp på platsen för nuvarande bussterminalen och bespisade redan första dagen 300 middagsgäster. Trots att det var en nödhjälpsåtgärd höll man strikt på tidens sed och erbjöd två klasser. En middag 1:a klass kostade 60 öre.

Många av de provisoriska träbaracker som sattes upp på sensommaren och hösten 1888 kom att stå kvar långt in på 1900-talet. För att förhindra rena anarkin vid återuppbyggnaden fattade byggnadsnämnd och stadsfullmäktige snabba beslut.

Efter delvis hårda kontroverser fastställde regeringen den 31 maj 1889 den nya stadsplanen. Boström påpekar med rätta att Sundsvalls raklinjiga gatunät och strikta kvarter inte främst är ett resultat av branden utan återgår på Nicodemus Tessin den äldres stadsplan från 1648. Bakom det ursprungliga förslaget om en stadsbebyggelse helt i sten tycks ombudsmannen för Brandförsäkringsaktiebolaget Sverige Thure R. Thuresson ha legat. Efter långvarig strid med byggnadsnämnd och fastighetsägare kom centrum att tas över av kapitalstarka intressenter. Många arbetarfamiljer tvingades flytta ut på malmarna och Sundsvall fick den sociala boendefördelning som vi möter i Lars Ahlins romaner. Ännu värre beställt är det i våra dagar med centrum. Nu har även grosshandlarna, storkrögarna och bankdirektörerna fått ge vika för kontoriseringens kvällstysta och spöklika kvarter.

"Det var det värsta jag sett/hört sen stan brann" var ett vanligt talesätt när anmälaren växte upp, och det förekommer än. Är då branden en avgörande milstolpe i Sundsvalls historia? Både ja och nej. Genom att rådhusrättens, magistratens och de bägge domsagornas arkiv brann upp har vi i dag svårare än 1888 att kartlägga viktiga sidor av Sundsvalls äldsta historia. Branden skapade inte det moderna Sundsvall men accelererade en sedan länge expansiv utveckling. Väl så viktig blev branden för omlandet. Från de olika medelpadssocknarna gick man på säsongarbete till byggruschens Sundsvall. Tegeltillverkningen i Selånger fick ett enormt uppsving. Åren efter branden tredubblade Nacksta-Högom-Granlo invid stadsgränsen sin befolkning. Stenstaden är naturligtvis ett resultat av branden men på sikt skulle ändå träbebyggelsen ha fått maka åt sig. Vi får inte heller glömma bort att många av de byggnader som vi förknippar med dagens Sundsvall överlevde branden: Nordbankens hus, Stadshuset, Elimkapellet, Frimurarhuset, W-sexhuset och Hedbergska skolan, för att nu nämna några. Det verkliga brottet mellan det gamla och det nya Sundsvall svarade inte branden för utan Sundsvalls politiker på 1960-talet när de beslutade att utplåna Norrmalm. Över den pietetslösheten mot tidigare släktens arbete, boende och möda (jämför bevarandet av det gamla Gävle och Hudiksvall) kommer historiens dom att bli hård.

Lars-Göran Tedebrand

Staffan Hansson: Från Nasafjäll till SSAB. Centeks förlag, Luleå 1987.

Att teckna en översikt över gruvdriften och bruken i Norrbotten i ett 350-årigt perspektiv är ingen

liten uppgift. Från 1630-talets drömmar om rika silverstreck i Pite lappmarks fjällvärld till det sena 1980-talets perspektivplaner för svensk stålindustri är steget långt. Inte desto mindre är detta vad Staffan Hansson inrymmer i sin bok *Från Nasafjäll till SSAB* (Centeks förlag, Luleå 1987).

Den period som behandlas är så lång att den inrymmer vitt skilda epoker av europeisk industrihistoria, vilket ställer författaren inför svåra problem när hela stoffet skall disponeras och presenteras. Författaren har löst uppgiften genom att genomgående, för varje epok, i första hand beskriva verksamheten i Norrbotten och sedan göra utvikningar genom att knyta an till t.ex samtida produktionsteknik och europeiska marknadsförutsättningar. Visserligen kunde man önska att detta grepp skulle ha renodlats mer, men risken hade då varit stor att boken blivit tungläst. Ty det kan man säga till Hanssons fördel, boken är lättläst och språket klart och redigt. Den populärvetenskapliga ansatsen betonas också i förordet.

Det läsaren får sig till livs är grovt sett följande: Silverepoken vid Nasafjäll, tillkomsten och verksamheten vid Kengis bruk, Melderstein, Selet, Gyljen, Rosfors, Degerfors, m.fl. bruk, den s.k. bruksdöden under sent 1800-tal, den industriella gruvhanteringens uppkomst i malmfälten och dess utveckling under 1900-talet samt den industriellt präglade järnframställningen i Luleå under 1900-talet, Karlsviks järnverk, NJA och SSAB.

Det som saknas av länets metallurgiska historia är de små ansatserna till kopparhantering. Som forskningsläget är just nu är det kanske inte heller att kräva, att även den grenen skulle ha kunnat infogas och sammanfattas lika elegant som det övriga stoffet.

Staffan Hansson bygger sin bok främst på facklitteratur. Egen ny forskning i arkiven har han gjort endast på få punkter som komplement till tidigare publicerade verk. I de fall han satt sökarljuset på nya problem och bedrivit ny forskning har han varit framgångsrik.

Gruv- och järnhanteringens historia kan ses ur många aspekter. Skall man sätta en etikett på Hanssons bok så blir det ekonomisk historia. Inte så att det *endast* är ekonomiska överväganden som behandlas, med de tycks komma i första rummet. Och detta är heller inte förvånande, ingen produktion kan överleva långsiktigt om den inte är lönsam i ekonomiska termer. Många var också de bruk i Norrbotten som långsamt, men obevekligt, tappade livskraften, de förblödde ekonomiskt.

Men medan företagen existerade krävde de, som all annan företagsamhet, arbetskraft, kapital och råvaror. När man till detta fogar frågor om Hur och Var-

för börjar det brännas. På det området saknas forskning och kunskaperna är knapphändiga. (Frågorna När och Var är sedan tidigare besvarade och , som jag påpekat, sammanfattade i Staffan Hanssons bok.)

Merkantilistiska ekonomiska idéer präglade Europa under 1600- och 1700-talen samt tidigt 1800-tal. Denna ekonomiska lära tillhandahöll ideal för hur ett land skulle kunna bli rikt och mäktigt. Bergs- och metallhantering spelade därvidlag en viktig roll och allt skulle bedrivas under speciella sociala former. Produktionen skulle styras utifrån regleringar, inte utifrån marknadsimpulser. Den praktiska utformningen av organisationen kunde variera en aning över tiden, men det mest iögonenfallande är stabiliteten.

Det var i denna idémässiga miljö den norrbottniska bruksrörelsen uppkom, danades och utvecklades. Vissa säregenheter kan man dock räkna med att finna vid bruken i Norrbotten, eftersom den ekonomiska miljön var annorlunda där jämfört med den i de mellansvenska bruksbygderna. Det som skulle kunna tolkas som feodala drag i ekonomin, en på olika sätt underkuvad och beroende småbondeklass, var svagt utvecklad i norra Sverige. Hur gick då sådana entreprenörer som Meldercreutz och Hermelin till väga, hade bruksetableringen i Norrbotten samma karaktär som i övriga Sverige?

Sådana frågor finns det ingen forskning om och problemen väntar på sin förlösare. Det är väl känt att den arbetskraft som bruken i Norrbotten efterfrågade, den som skulle vara starkt specialiserad vill säga, importerades utifrån. (Skönlitterärt har detta skildrats av Arnold Rörling i boken *Facklan i min hand*.) Men alla de sysslor som var något mer rutinbetonade kunde utföras av lokalt rekryterad arbetskraft. Hur påverkade dessa nya förhållanden det gamla bondesamhället? Körslor och kolning var knappast möjligt utan lokalbefolkningens medverkan. Innebar detta en ökad konkurrens om tjänstefolket i jordbruket eller sög det upp ett undersysselsatt överskott av arbetskraft? Var det välkomna bisysslor eller en förhatlig plikt? Ökade penninganvändningen?

Frågorna kan göras många. Även brukens tillbakagångsfas efter 1870 är intressant. En tänkt forskning om bruksmiljöer i Norrbotten blir mest fruktbar om den kopplas till kända förhållanden och pågående forskning rörande bruk i mellersta Sverige. Författaren till *Från Nasafjäll till SSAB* har lagt en god grund för fortsatt forskning om bruken i övre Norrland.

Maurits Nyström

Sverker Sörlin: Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet. (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 33.) Carlssons förlag, (Umeå) Stockholm 1988.

En avhandling med titeln *Framtidslandet* har nyligen lagts fram i Umeå av idéhistorikern Sverker Sörlin. Ytterst få människor av i dag torde utifrån sin egen livserfarenhet förknippa den angivna titeln med Norrbotten. Men faktum är att arbetet främst handlar om detta län, även om undertiteln anger det betydligt vidare *Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*.

Målsättningen med arbetet är mycket vittfamnande, det avser att täcka allehanda föreställningar, ekonomiska, politiska, historiska, geografiska, kulturella etc., som uppkom i samband med Norrlands industrialisering. Generaliseringarna ligger i de flesta fall på en hög abstraktionsnivå, vilket gör det möjligt att sammankoppla gemensamma tankelinjer med olika slag av föreställningar. Med dessa kopplingar som bas bjuds läsaren synteser, slutsatser, om vad som verkligen skedde bakom det som syntes ske.

Det centrala motivet för avhandlingen är den debatt som utvecklades i landet i samband med att den norrländska råvaruexploateringen intensifierades när ett industrialiserat Sverige och Europa ropade efter skog, malm och vattenkraft. Som en följd därav knöts Norrland samman med omvärldens utvecklade marknadsekonomi och en genomgripande omstöpning av landsändans folkförsörjning skedde. Tidsspannet är alltså 1870–1920.

När Sverker Sörlin analyserar detta förlopp kopplar han det till en mängd andra samtida, förutvarande och efterföljande företeelser. Det grundläggande är den samtida debatten om naturresursernas utnyttjande; skulle de främst tjäna ett jordbrukspräglat samhälle eller ett industripräglat? Till detta kopplas den påbörjade, allt genomsyrande, moderniseringen. Dess kärna var övergången från självhushåll till marknadsanknutet hushåll. Den processen rörde alla sidor av livet, försörjningen av både de materiella behoven och de andliga, idealbildningen samt drömmen om hur det goda livet skulle utformas. Det säger sig självt att en studie med så vida ramar berörde de flesta aktörer på samhällslivets scen. Författare, konstnärer, entreprenörer, vetenskapsmän och politiker är några av dem som behandlas.

Den röda tråden i Sörlins avhandling är begreppet *framtiden* och då alldeles särskilt Norrland som framtidsland i debatten årtiondena runt sekelskiftet 1900. Mot vad framtiden troddes erbjuda, som nödvändighet eller

som förhoppning, projiceras frågeställningarna.

Sörlin visar att begreppet *framtidslandet* bygger på myten om slumrande rikedomar. Den tankelinjen i synen på Norrland kan han följa bakåt under seklen. För att beskriva den traditionen tar han sin utgångspunkt i Olaus Magnus' stora historieverk från 1555, byggt bl.a. på egna resor i området drygt trettio år tidigare. Hans illustrationer visade fångstrika fiskevatten och jaktmarker som närmade sig en vision av paradiset. När Sörlin följer den röda tråden genom 1600-talet är det diverse reseberättelser, inhemska som utländska, de flesta präglade av häpenhet över exotismen, som får stå som åskådningsexempel. Silverbrytningen i Nasafjäll, och de förhoppningar som den väckte hos representanter för centralmakten, bildade kärnan i detta sekels syn på Norrland som framtidslandet. Framtidsvisionen stärktes och kompletterades av planerna kring Kengis bruk och de driftiga bröderna Momma, adlade Reenstierna. Tanken på kolonisation, civilisation och odling kunde därmed också få en konkret anknytning.

I 1600-talsbilden av Norrland, särskilt av lappmarken, var det drömmen om tämligen lättvunna rikedomar som lockade. Silvret bara låg och väntade på driftiga utvinnare. Riksrådet Carl Bondes ofta citerade sentens om Norrland som Sveriges "Wästindien" ger klart besked. I den lärda världen i Europa härskade föreställningen att rikedomen härrörde ur tillgången på ädelmetaller. Uppfattningen brukar benämnas *bullionism*, en tidig strömning inom merkantilismen.

I 1700-talets ekonomiska framtidsbild av Norrland spelade jordbruksidéer och tankar om uppodling långt större roll än tidigare. Den ändringen låg väl i linje med hur merkantilismens recept för rikedomsbildning förändrats. Produktion, särskilt inom jordbruket, var lösenordet. En stor befolkning ivrigt sysselsatt i arbete var statsledningens önskan. I det perspektivet låg slumrande rikedomar i Norrlands odlingsmöjligheter. En bland många apostlar för detta synsätt var lappmarksprästen Pehr Högström.

Redan vid 1700-talets mitt hade alltså de två huvudstråk tagit form som genom seklen präglat synen på Norrlands utvecklingsmöjligheter. Sörlin benämner dem *Industrinorrland* respektive *Jordbruksnorrland*. Som framgår av benämningarna är det alltså synen på vilken näring som framtidsförhoppningarna knutits till som växlat.

Efterhand som nya visioner vuxit fram, såväl jordbruks- som industribaserade, har kopplingarna till omvärldens ekonomi blivit alltmer förfinade. Gemensamt för alla tankegångar bakom förslagen om hur Norrlands resurser skulle kunna nyttiggöras,

från 1600-tal och framgent, har varit kopplingen till samtida europeiska allmänna utvecklingsföreställningar. Detta gäller inte minst det senaste årtiondets rymd- och datasatsningar i malmfälten; informationsteknologin upphäver alla avstånd.

Efter de båda inledande kapitlen följer tre kapitel betitlade *Sveriges Amerika*, *Det nya Sverige* och *Det nordliga rummet – naturvetenskapens norrlandsintresse*. De båda första kapitlen ger de historiska längdsnitten, slår i långa spann en bro av tankar över seklen, och de tre följande ger tvärsnitten. I dessa kapitel tecknas tidspräglade stämningar, i huvudsak från sent 1800-tal, som en bakgrund till bokens drygt 100-sidiga huvudkapitel *Norrlandsfrågan*. Hur det sena 1800-talets tilltagande optimism om Norrlands utvecklingsmöjligheter tog sig uttryck i konsten och litteraturen samt hur vissa naturvetenskaper, särskilt geologin, sökte ge objektiva grunder för tron, skildras i dessa tre kapitel.

När så den expanderande kapitalistiska industrialismen under sent 1800-tal skapat tekniskt kunnande, investeringsvilligt kapital, och som det viktigaste av allt, en social klass, arbetarklassen, som mot lön kunde utföra arbetet, fanns för första gången, på realistiska grunder, möjligheten att nyttiggöra de övrenorrländska rikedomarna. Det starka marknadssuget i Europa efter landsändans råvaror och en frambrytande kapitalistisk form för arbetets organisation skapade ett drama, i vilket det frambesvors sociala krafter svåra att kontrollera. I alla fall fungerade inte traditionella instrument för social kontroll. En ny tid föddes i Norrland, och här var den kapitalistiska industrialismens födslovåndor våldsamma. Det är om detta Sörlins huvudkapitel *Norrlandsfrågan* handlar.

Benämningen *Norrlandsfrågan* sedd i snäv mening avsåg debatten om lagstiftning rörande en inskränkning av bolagens rätt till att köpa upp mark. Den debatten mynnade ut i en begränsande lag 1906. Hotet mot småbondeklassens existens, den omfattande emigrationen och bolagsväldet utpekades som de mest centrala problemen. Det fanns också en vidare syftning i begreppet *Norrlandsfrågan* och då avsågs all den misär som följde i industrialiseringens spår. Då inkluderades rovdriften med naturen, med människor "arbetarfrågan" samt gamla goda seders förfall. Sörlin beskriver och analyserar främst *Norrlandsfrågan* i den första meningen, men gör även många kopplingar till den vidare tolkningen.

I beskrivning och analys gör författaren som tidigare nedslag i litteratur, konst, naturvetenskap, men kanske framför allt i den samtida debatt som avsåg att ge förslag till handling, dvs. var normativ. Inom den sist-

nämnda genren hade många av inläggen politisk-ideologisk anknytning. Att se mönstret i denna är dock inte lätt, mångfalden av debattörer är förvirrande och inte blir det lättare av att nya konstellationer, som gick på tvärs mot det invanda, utkristallerades i norrlandsfrågan.

Sörlin lyckas göra en grovsortering av ståndpunkterna efter några huvudlinjer. Han ställer moderniseringen i centrum och låter sedan aktörernas synsätt på olika delar av denna genomgripande samhällsomvandlingsprocess bli bestämmande för hur de skall grupperas. Grupperingen blir i många fall motsägelsefull i jämförelse med hur aktörerna skulle parats ihop i andra sammanhang, bl.a. blir inte den vanliga höger-vänsterskalan helt giltig.

Norrlandsfrågan och tillhörande delproblem levde kvar i norrländskt politiskt liv långt efter 1906, de satte spår in på 1930-talet. De bidrog starkt till oron inom socialdemokratin i början av seklet och fanns med som betydelsefulla beståndsdelar i det socialdemokratiska vänsterpartiets politik för Norrland. "Bolagskapitalismen" sågs som huvudfienden. Portalfiguren framför andra inom denna vänster var Carl Lindhagen, stockholmsborgmästaren.

Sverker Sörlin behandlar en lång rad av samtidens debattörer, grupperar dem, väger för och emot i olika frågor, och söker ge helhetsbilder. Bland industriledare nämns främst Frans Kempe, moderniseringsivraren framför andra. Han såg i Norrland endast skogen, malmen och vattenkraften. Däri låg landsändans framtid.

Bokens epilog, ett försök att teckna norrlandsbilden efter andra världskriget, har inte samma tyngd som övriga kapitel. De opinioner Sörlin där valt att framhäva har inte präglat landsändans utveckling under efterkrigstiden. Kopplingen till sekelskiftesdebatten synes i detta fall tämligen långsökt.

Författarens metod att famna frågan om "Norrland som framtidslandet" ur ett nästan allomfattande perspektiv har gett honom många problem. Verket leder tanken till sisyfosarbetet; Sverker Sörlin vältrar stenen uppför berget oavbrutet, men den rullar ofta ner igen. Alltså, undersökningsobjektets enorma vidd har lett till omtagning efter omtagning av stora delar av den grundläggande argumenteringen. En fastare disposition kanske skulle avhjälpt en del av dessa problem.

En tydligare gradering av analyserade argument och ståndpunkter skulle skapat större klarhet i vad som skall betraktas som huvudsak och bisak. Kanske skulle också avhandlingen vunnit på om hela debatten om "Norrland som framtidslandet" mer eftertryckligt kopplats till den faktiska utvecklingen.

Dessa kritiska synpunkter till trots, arbetet har alla förutsättningar att bli en klassiker inom ämnet Övre Norrlands historia. Författarens uppslagsrikedom är outsinlig och beläsenheten tycks gränslös. Språket skiljer sig från vad som är gängse i avhandlingar, det är suggestivt, rytmiskt och fyllt av liknelser, metaforer skulle nog författaren sagt.

Kopplingen mellan tankelinjer som kommit till uttryck i olika fora, litteratur, konst, vetenskap etc., men med gemensam bas, är i många fall skarpsinniga. Synteserna är oftast väl underbyggda, eleganta, men ibland lite väl svepande, och frågeställningarna överlag intressanta, även om de kan tyckas långsökta. Sverker Sörlin har skrivit god historia, ur många aspekter.

Maurits Nyström

Dan Bäcklund: I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970. (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 34.) Umeå 1988.

"Har annonserat om utarrendering mot fritt arrende och fri vedbrand, men ingen tycks vilja hava det, trots att det finns elektriskt ljus. Vad beror detta på?"

Kunde det sägas tydligare? Det faktum att eran med småbruk i skogslandet gick mot sitt slut. Citatet kommer från en svarsblankett vid 1951 års jordbruksräkning. Den rådlöse småbrukarens uppgivna fråga hade, historiskt sett, bara ett svar, givet så här i efterhand: Tiden var förbi, grymt men sant.

Om utvecklingen av småbruksekonomin kan man läsa i Dan Bäcklunds avhandling *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970*, framlagd vid ekonomiskhistoriska institutionen, Umeå universitet. För den som följt debatten rörande Norrlands utveckling de senaste årtiondena ligger det nära till hands att tro, att ämnet var "uttömt". Vid läsningen av Bäcklunds avhandling kommer farhågorna på skam. Man inser att man, fåkunnigt nog, trott sig känna till huvuddragen i småbruksekonomins utveckling senaste seklet.

Bäcklund har analyserat hur förutsättningarna för att driva ett litet jordbruk i Jokkmokks kommun förändrades under perioden 1870–1970 samt hur småbrukarna anpassade sig till förändringarna. Även om studien främst baseras på Jokkmokk så gör författaren också många utblickar mot den nordsvenska skogsbygden över huvud. Den vidare ramen är det svenska jordbrukets strukturomvandling, sett i ett 1900-talsperspektiv. Till och med europeiska utblickar erbjuder Bäcklund, när han visar på likheter mellan det nordsvenska småbrukets sega överlevnadsförmåga och andra utkants-

områdens jordbruk, främst i Östeuropa.

Avhandlingen präglas inte av nostalgiskt förskönande av det förflutna, detta kunde ha legat nära till hands, utan snarare av klarsyn, obeveklig konsekvens och vetenskaplig hantverksskicklighet. Inriktningen mot att blottlägga och analysera kan på vissa ställen ge ett brutalt intryck. Författaren ser klarare än småbrukarna, fattas bara annat, vilken process de var en del av och förklarar till och med en del av deras handlingar, t.ex. utdikningarna och nyodlingarna på 1940-talet när försörjningsformen var på tillbakagång, med att brukarna inte själva såg vad som höll på att ske. I själva verket är avhandlingen skriven med den största förståelse för småbrukarnas villkor och deras valmöjligheter för att få sin försörjning.

Baserat på jordbrukets utveckling i Jokkmokk gör Bäcklund följande periodindelning: 1870–1910, 1910–1950 och 1950–1970. Varje period karaktäriseras av en grundläggande förändring av inlandets småbruk. Varje förändring förklaras i två steg. Först behandlas omvärldsförändringarna, dessa angav villkoren för jordbruket, därefter behandlas brukarnas anpassning till de nya förutsättningarna, dvs. den direkta jordbruksproduktionen.

Som grund för studien antar författaren att småbrukarna varit rationella nyttomaximerare, dvs. de har försökt använda sin arbetstid så att den långsiktigt gett bästa möjliga utdelning i penninginkomst eller i naturaprodukter. Genom att betona långsiktigheten framhävs småbrukets försäkringsfunktion för innehavarna i en otrygg omvärld. Den andra grundläggande utgångspunkten är att marknadsekonomins och industrisamhällets utveckling angett de yttre ramarna för lappmarkssmåbruken under perioden.

Utifrån de angivna förutsättningarna kan man sammanfatta, kanske tillspetsa, Bäcklunds slutsats på följande sätt: småbrukens framväxt var uttryck för en ofullständig industrialisering och småbrukens utplåning ett tecken på en fullgången industrialisering.

Den omnämnda periodindelningen kanske här bör beskrivas närmare. Under åren 1870–1910 utvecklades lappmarkens traditionella jordbruksform från subsistensjordbruk till kombinationsjordbruk. Den äldre småbruksformen, vars kontakt med marknadsekonomin bestått i försäljning av skinn, fågel, kött, smör, tjära etc., ersattes av en form av betydligt intensivare marknadskontakt genom lönearbete, i skogsavverkning och flottning, och försäljning av skog. Med detta fick penninghushållningen större betydelse och detta inverkade även på jordbruket, konstgödsel började användas och de industritillver-

kade jordbruksredskapen blev fler.

Det nya med övergången från subsistens- till kombinationssmåbruk var inte förekomsten av bisysslor vid sidan av jordbruket, sådana hade alltid funnits, utan deras inverkan på den totala ekonomin. Impulserna till omvandlingen kom i första hand utifrån. Industrisamhället, med ökad efterfrågan på timmer och arbetskraft, började utöva inverkan. Interna orsaker, som t.ex. en strukturkris för subsistenshushållningen, kan inte beläggas.

Perioden 1910–1950, kombinationsjordbrukets expansionsfas, ägnas största utrymmet i avhandlingen. Orsaken är att författaren vill förklara varför småbruksformen levde kvar och till och med expanderade i Norrlands skogsbygder när den var stadd på avskrivning i mellersta och södra Sverige. Han finner att förklaringen i huvudsak låg i att skogslandets småbrukare inte hade några försörjningsalternativ inom rimligt avstånd från bostadsorten. Under mellankrigstiden var efterfrågan på arbetskraft svag, möjligheten till helårsarbete på hemorten liten och de barriärer som motverkade långväga flyttning var starka. Det ekonomiska utbytet av jordbruket var förvisso inte stort för småbrukaren, men det var tillräckligt för att fylla en försäkringsfunktion.

Under denna expansionsfas utvecklades även kombinationsjordbruket mot specialisering. Vallodling för kreaturens behov ökade på spannmålens bekostnad, denna köptes i stället utifrån, och tidigare extensiva driftformer ersattes av mer intensiva. Målsättningen var att frigöra arbetstid för lönearbete i olika bisysslor. Det fanns vinst i sysselsättningens båda ändar för kombinationsjordbrukaren, produktivitetsvinst i jordbruket och överflyttningsvinst i bisysslorna, allt beroende på om jordbruket rationaliserades. För denna period liksom den tidigare kom drivkraften till förändring i huvudsak utifrån.

Åren i slutet av 1940-talet markerade ett trendbrott för den tidigare beskrivna utvecklingen. Åkerarealen, antalet jordbruk och jordbruksbefolkningens numerär började minska. De tidigare kombinationerna av arbete, främst jordbruk-skog, började lösas upp. Efterfrågan på arbetskraft steg kraftigt och den var inte längre så säsongbetonad som tidigare. Steget att lämna småbruket innebar i regel inte i första fasen några längre flyttningar. Med jämnare sysselsättning över året och ett utbyggt social- och arbetslöshetsförsäkringssystem bortföll småbruket som trygghetsfaktor. Avvecklingsfasen hade kommit igång och den kom att gå med rasande fart. Under perioden 1944–1981 avvecklades mer än 90

procent av alla jordbruk i Norrbottens inland.

De minsta brukningsenheterna försvann först. Många jordbrukare försökte stå emot och rationaliserade efter råd och förmåga sina gårdar. Detta hjälpte bara kortsiktigt. Ett drygt årtionde efter att avvecklingen skjutit fart började efterfrågan på arbetskraft bedarra även inom de näringar, främst skogsbruket, som lockat till sig småbrukarskarorna. Därmed började den stora utflyttningen, och glesbygd blev ödebygd.

Om detta vittnar befolkningstalen i inlandskommunerna. Man kan t.ex. nämna Jokkmokk, Pajala, Övertorneå. Raden kan göras lång, från Norrbotten kan man gå till Västerbotten, Jämtland osv. Även småbrukets avvecklingsfas förklarar Bäcklund främst utifrån yttre förhållanden, nämligen utsikten att nå inkomster som jordbruket aldrig kunde ge. Här polemiserar han mot andra förklaringsgrunder, och som det tycks har han väl underbyggda argument. Vidare menar Bäcklund att den förda jordbrukspolitiken definitivt inte har varit avgörande för jordbrukets utveckling. Den kan ha verkat i marginalen, men den har inte angett riktningen.

I Bäcklunds perspektiv är framväxten av inlandets småbruk, liksom expansions- och avvecklingsfaserna av denna bruksform, i första hand ett uttryck för marknadens efterfrågan och prissättning på arbetskraft. När efterfrågan ökat och arbetslönerna stigit har småbrukarnas anpassningsrörelser gått ut på att få möjlighet att öka arbetstiden utanför småbruket, eftersom detta gett den bästa totala förtjänsten. Specialisering och rationalisering av småbruksdriften var lösningen så länge som småbruket hade en försäkringsfunktion. När den föll bort inleddes avvecklingsfasen och utvecklingen tippade över i något nytt.

Bäcklunds avhandling är den hundraåriga förhistorien till dagens glesbygdsvy, sammanrasade ladugårdar, bostadshus med gapande fönstergluggar, igenväxta åkrar och övervuxna gärdsgårdar.

Maurits Nyström

Sverker Jonsson: NJA – stålverket i norr. (Bothnica 8.) Luleå 1987.

Så är då äntligen en seriös och övergripande historieskrivning om NJA igång. Knappast någon industrisatsning i Norrbotten har varit så omdebatterad och omstridd, faktiskt redan årtiondet före tillkomsten 1939, och sedan har det fortsatt, utan att det varit möjligt för den intresserade att få en överblick över förloppet och vilka aktörerna varit.

Nu är bristen avhjälpt för perioden 1939–1955 samt för den ut-

dragna tillkomstproceduren under 1920- och 1930-talen. Det är bara att önska att vi får en fortsättning, åtminstone till 1978 när Svenskt Stål AB bildades. Så mycket närmare vår egen tid kanske man inte skall gå på denna sida av 2000-talet. Översiktliga skildringar över industriella epoker kräver viss tidsdistans, annars är risken stor att närsyntheten förhindrar de rätta avvägningarna av vad som varit stort och smått, viktigt och oviktigt i det flöde av händelser som historien är.

Bokens titel är *NJA — stålverket i norr*, den ingår som nr 8 i Bothnica-serien (125 kr) och författaren heter Sverker Jonsson, ekonomhistoriker vid Göteborgs universitet. Arbetet har tillkommit inom forskningsprojektet *Svensk stålindustri i omvandling*. Eftersom NJA tidvis varit nästan en vattendelare i svensk industri- och näringspolitik är det av godo att forskaren är "utsocknes". Slutstatserna hade lättare kunnat avfärdas som "norrbottenspatriotism" om författaren varit en länsbo.

Tillkomsten och utvecklingen av NJA skildras främst mot bakgrund av den svenska järn- och stålindustrin under första hälften av detta sekel. För att djupare förstå avgörande, tidvis dramatiska, perioder i branschens historia har utvecklingen i Sverige kopplats till vad som hänt på den europeiska scenen. Förändringar i teknik, marknadsförhållanden, o.dyl. har varit, och är — vilket även i dagsläget norrbottnisk ekonomi sannerligen får känna av — faktorer som inte gör halt vid nationsgränser.

NJA:s historia förklaras också ur ett norrbottniskt perspektiv. Det omfattande statliga ägandet av länets naturresurser skapade förväntningar på att staten skulle ta ett företagaransvar, och arbetslöshet och låg industrialiseringsgrad skulle avhjälpas.

De tre geografiska perspektiven, Norrbotten, Sverige och Europa, tillämpas inte på alla problem som behandlas i boken. Förklaringsvärdet har fått vara avgörande. Sett till den fråga som utretts mest grundligt — vilka aktörer som förekommit i de industripolitiska turerna kring NJA och vilka intressen de representerat — har det nationella perspektivet varit dominerande.

Arbetet cirkulerar kring några hållpunkter i NJA:s historia som speglar utvecklingen. Den 19 december 1939 beslöt den urtima riksdagen om anslag till aktieteckning i Norrbottens Järnverk AB samt om garantier för ett förlagslån. Sedan utsågs styrelse och verkställande ledning och efterhand bestämdes även produktionsinriktning och teknisk utformning. På sommaren 1941 kunde anläggningsarbetet komma igång. Uppbyggnadsplanen för företaget utvidgades på hösten 1941 när det beslöts att tackjärnsanläggningarna skulle

kompletteras med thomasverk och elektrostålverk.

Produktion av tackjärn kom igång så smått 1943 medan utbyggnaden fortsatte. Genom utbyggnaden blev NJA ett stålverk, men produkten (götstålet) hade en begränsad marknad. För vidare bearbetning krävdes valsverk och genom riksdagsbeslut 1946, 1947 och 1951 anslogs medel för en sådan utbyggnad. En koksmasugn togs i bruk i juli 1951 och i december ett götvalsverk och året därpå ett grovvalsverk. Fin- och trådvalsverk samt thomasverk togs i drift 1953 och därmed var ett integrerat stålverk ett faktum. Vid mitten av 1950-talet hade företaget kommit upp till den planerade produktionskapaciteten, hade 2 500 anställda och var ett av de största i landet.

Som en väsentlig bakgrund till NJA:s tillkomst beskrivs den tidigare järnhanteringen i länet, de förindustriella bruken, gruvorna i de lappländska malmfälten och Luleå järnverks korta historia. I detta avseende tillförs knappast någon ny kunskap utan författaren bygger på redan känd forskning. I fallet med Luleå järnverk visas tydligt att nedläggningen 1925 och rivningen av anläggningarna kort tid därefter mycket väl kan tolkas och förstås ur ett "svekperspektiv". Mellansvenska bruksintressen ville av konkurrensskäl m.m. inte tillåta någon järn- och stålrörelse i övre Norrland.

"Svekperspektivet" lever sedan kvar i berättelsen om NJA:s historia. Det kan tyckas primitivt att låta detta löpa som en röd tråd genom hela framställningen. Genom författarens noggranna genomgång av de utredningar som föregick tillkomsten av NJA, av riksdagsdebatterna och av arbetet i företagets styrelse framgår att motståndet mot verket var starkt bland de som representerade mäktiga mellansvenska bruksintressen. Inom politiken var det främst högerpartiets representanter som argumenterade på ett snarlikt sätt.

Författaren följer också en rad andra konflikter som blottläggs genom olika parters agerande. Där fanns konflikter mellan företagsekonomiska mål respektive samhällsekonomiska mål och konflikter rörande sysselsättning, regional ekonomisk balans, inhemsk förädling och berdskapsaspekter.

Inför tillkomsten är det tre utredningar som särskilt beaktas nämligen malmkommissionen, malmförädlingssakkunniga och tackjärnsutredningen. Norrbottenspolitiker som var starkt drivande denna tid var socialdemokraterna Manne Asplund, Ernst Hage och O. W. Lövgren, alla tre kunniga och färgstarka politiker. Inom regeringen låg järnverksfrågan på Gustav Möllers bord. En norrbottning som i regeringsställning tidigt hade engagerat sig för en järnförädling i

länet var David Hansén, den frisinnade grosshandlaren från Gammelstad. Han kom senare att arbeta engagerat för NJA som styrelseordförande under perioden 1940–46. Andra ministrar som signerat propositioner rörande NJA är Bertil Ohlin, Gunnar Myrdal och John "Kinna" Eriksson.

Inom partipolitiken i Norrbotten var enigheten stor att slå vakt om NJA. Länets riksdagsmän var närmast som trädda på ett snöre i sitt försvar för verket. I riksdagspolitiken däremot stod ofta striden het om företaget. Varje riksdagsanslag gav långa debatter, som t.ex. debatten den 28 juni 1946 när handelsminister Gunnar Myrdal försvarade en fortsatt utbyggnad av järnverket. Kritikerna på den borgerliga sidan framförde ofta kritiska argument som överensstämde med ståndpunkter som framförts av Jernkontoret.

Presentationen och analysen av den politiska och fackmannamässiga diskussionen rörande järnförädling i Norrbotten från 1920-talets början till 1955 är bokens tunga del. Där har grundforskning utförts och redovisningen är detaljerad, måhända ibland överlastad. Kapitlet om NJA:s ekonomiska utveckling 1944–1956 är magrare. Författarens beräkningar visar dock att företaget hade ett betydligt sämre ekonomiskt resultat jämfört med branschen som helhet.

I sina diskuterande slutsatser svarar författaren på frågor som aktualiserades i inledningen och som är väl valda för att strukturera NJA:s historia som den speglats i denna aktörsstudie. Han visar att NJA spelade en viss roll för den svenska försörjningen med järn och stål under senare delen av 1940-talet, men att betydelsen minskade efter hand. Vidare att NJA:s existens inte hotat järn- och stålföretagen i övriga Sverige samt att NJA arbetat under speciella betingelser som ett statligt företag i en arbetslöshetsprövad bygd. På de sista sidorna visas med några tabeller över ekonomiska och sociala förhållanden NJA:s betydelse för länets, och då särskilt Luleås, utveckling.

Att boken om NJA är mycket innehållsrik skall förbehållslöst erkännas. Dessvärre är den bitvis också tung, närmast omständlig. Citaten är i flera fall för långa, musten går ur dem. Läsbarheten hade ökat om metodologiska överväganden i större utsträckning lagts i bilagor och då tillsammans med en del tabeller som nämnda forskning resulterat i. Vidare hade nog framställningen vunnit på en stramare struktur. Nu riskerar läsaren att tappa den röda tråden i myllret av detaljer. Huvudfrågorna hade också kunnat få en tydligare markering på detta sätt.

Dessa avslutande kritiska reflexioner skall dock på intet sätt skymma det faktum att Sverker Jonsson gjort ett jättearbete.

Boken är en kartläggning av norrbottnisk järn- och stålhistoria under första hälften av 1900-talet ur ett regionalt, nationellt och internationellt perspektiv. Han har för sin uppgift gått igenom ett enormt stort källmaterial. Sverker Jonsson har täppt till en besvärande kunskapslucka om Norrbottens industrihistoria.

Maurits Nyström

Medarbetare i detta nummer

Alf Arvidsson, Umeå, f. 1954 i Gävle. Arbetar med en avhandling i etnologi, vilken handlar om folkligt musikutövande. Har skrivit flera böcker, och medverkar dessutom med recensioner i Västerbottens Folkblad och Oknytt.

Lars Ericsson, Umeå, är född 1930 i Stöde (Medelpad). Sjukpensionär med förflutet som tjänsteman inom kooperationen. Intresserar sig särskilt för 1800-talets folkbildning och de tidiga folkrörelserna. Har tidigare medarbetat i Oknytt.

Kurt Genrup, etnolog vid Umeå universitet, f. 1944 i Kalmar. Fil. dr i Lund 1975 på avhandlingen Gåsskötsel: En etnologisk studie. Förutom talrika arbeten om äldre tiders kosthåll och om folkbildningshistoria, har han nyligen utgivit boken Mat som kultur (Umeå 1988).

Roger Kvist, Umeå, f. 1951 i Falun. Fil. lic. i historia, forskare vid Center för arktisk kulturforskning. Huvudsakligen verksam inom ämnesområdet samisk historia, men även engagerad inom projektet Säljägarkulturer i det bottniska området. Har tidigare publicerat flera uppsatser i Oknytt och Tre kulturer.

Nisse Lindblom, Skellefteå, f. 1939 i Renbergsvattnet, Burträsk sn. Arbetar vid Skellefteå museum. Har tidigare publicerat en uppsats i Oknytt om namnet på sin hemby.

Ulf Lundström, f. 1953 i Skellefteå, verksam som bokbussbibliotekarie i Skellefteå. Arbetar för närvarande med forskning om allmogebåtar i norra Västerbotten, bofasta samer i norra Västerbottens kustland m.m., samt sammanställer historiker över hemman i Skellefteå storsocken 1539–1650. Har utgivit hembygdsboken Degerbyn från forntid till nutid (1985).

Kjell Melln, Nyland (Ångermanland), f. 1939 i Myckelby, Styrnäs sn, har sin bakgrund i en genuin bondemiljö. Publicerar sig här för första gången. Arbetar med forskning om sin hemsocken.

Maurits Nyström, Upplands-Väsby, f. i Nederluleå sn 1945, verksam inom de ekonomisk-historiska institutionerna vid Uppsala och Umeå universitet. Disputerade 1982 på avhandlingen Norrlands ekonomi i stöpsleven: Ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1750–1815. Forskar för närvarande om offentlig sektor och övrenorrländska utvecklingsstrategier under 1900-talet.

Sven Z. Sundin, Värmdön, Nacka kommun, f. 1914 i Själevads sn i norra Ångermanland. Var under åren 1958–1976 rektor vid Tollare folkhögskola. Har bl.a. utgivit Nykterhetsrörelsen i litteraturen (antologi, 1979) och Under träden (diktsamling, 1979). Var medförfattare i hembygdsboken Anundsjö: Släkter och gårdar (1982). Arbetar med en avhandling om Boo sn på Värmdön 1860–1970.

Lars-Göran Tedebrand, född i Sundsvall 1939, professor i historisk demografi vid Umeå universitet. Johan Nordlander-sällskapets ordförande. Bland hans skrifter kan nämnas doktorsavhandlingen Västernorrland och Nordamerika 1875–1913 och Selånger: En sockens historia. Har dessutom redigerat Historieforskning på nya vägar. Kulturmedarbetare i Sundsvalls Tidning sedan 1969 och ledare för ett projekt om folkhälsa och samhällsförändring efter 1750.

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853–1934). Sällskapets förste ordförande var språkforskaren Karl-Hampus Dahlstedt. Dess nuvarande ordförande är historikern Lars-Göran Tedebrand.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå.

Sällskapet utger medlemstidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*. I en fristående serie utger sällskapet källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen. Hittills har elva skrifter utkommit i denna serie. Den senaste är Christer Westerdahl, "*Et sätt som liknar them uti theras öfriga lefnadsart*". *Om äldre samiskt båtbygge och samisk båthantering*.

Sällskapets medlemmar erhåller som medlemsförmån *Tre kulturer* och *Oknytt*. Den senare utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 90 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05 – 6. Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 900 kronor.